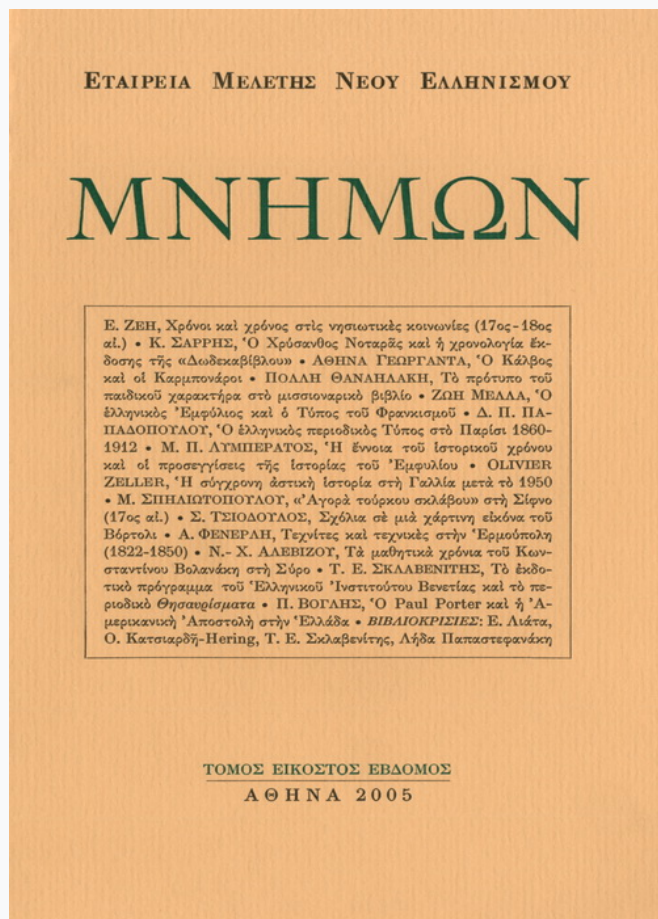

Mnimon

Vol 27 (2005)

Ο ΚΑΛΒΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΡΜΠΟΝΑΡΟΙ. ΣΥΜΒΟΛΙΚΕΣ ΛΕΞΕΙΣ ΤΩΝ ΩΔΩΝ

ΑΘΗΝΑ ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ

doi: [10.12681/mnimon.812](https://doi.org/10.12681/mnimon.812)

To cite this article:

ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ Α. (2005). Ο ΚΑΛΒΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΡΜΠΟΝΑΡΟΙ. ΣΥΜΒΟΛΙΚΕΣ ΛΕΞΕΙΣ ΤΩΝ ΩΔΩΝ. *Mnimon*, 27, 55–108. <https://doi.org/10.12681/mnimon.812>

ΑΘΗΝΑ ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ

Ο ΚΑΛΒΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΡΜΠΟΝΑΡΟΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΕΣ ΛΕΞΕΙΣ ΤΩΝ ΩΔΩΝ

*Les mots savent de nous
ce que nous ignorons d'eux*

René Char, «Ma feuille vineuse»

Ὁ μυστικὸς κόσμος τῶν Καρμπονάρων ἀποκαλύφθηκε στὶς καλβικὲς σπουδὲς ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ποιητῆ, στὴ δεκαετία μὲν τοῦ 1960. Ἀπὸ τότε διατυπώνεται συχνὰ ἡ ὑπόθεση, ὅτι πολλὲς ἰδέες τῶν Ὡδῶν ἀπηχοῦν τὸν συμβολισμό καὶ τὴν κατήχηση τῆς περίφημης ἐπαναστατικῆς ἐταιρείας.

Χάρη στὶς ἐπίμονες ἐρευνες τοῦ Κ. Πορφύρη, γνωρίζουμε τὴ στράτευση τοῦ Κάλβου στὴν ὀργάνωση τῶν ἱταλῶν Καρμπονάρων καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὴν ἱταλικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1820-1821.¹ Μεταγενέστεροι μελετητὲς ἔχουν προσθέσει ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν καρμποναρικὴ ταυτότητα τοῦ ποιητῆ καὶ γιὰ τὸ καρμποναρικὸ κέντρο τῆς Γενεύης.²

Ἡ μελέτη αὕτη παρουσιάστηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2005 στὸ σεμινάριο τῆς École des Hautes Études en Sciences Sociales (Σεμινάριο Μ. Aymard, G. Dertilis, G. Pécourt). Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ Σχολὴ καὶ τοὺς Διευθυντὲς Σπουδῶν γιὰ τὴν πρόσκληση. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὰ μέλη τοῦ Σεμιναρίου γιὰ τὶς ἐπισημάνσεις ποὺ πρόσθεσαν στὴν ὀπτική τῆς ἔρευνάς μου. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στὸν Κωνσταντῖνο Γ. Πιτσάκη, ποὺ παρακολούθησε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὕτη τὴν ἐργασία καὶ συνέβαλε σημαντικὰ στὴν ὁλοκλήρωσή της. Ὁ Στέφανος Διαλησιμᾶς, ὁ Ἀλέξης Πολίτης, ὁ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης καὶ τὰ μέλη τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ *Μνήμων* ἐμπλούτισαν τὸ τελικὸ κείμενο μὲ πολλὰ πολυτιμὰ παρατηρήσεις. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους θερμὰ.

1. Κ. Πορφύρης, *Ὁ Ἀνδρέας Κάλβος Καρμπονάρος*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, ¹1975, Κέδρος, ²1992 [στὸ ἐξῆς: Πορφύρης]. Πβ. Γ. Θ. Ζώρας, «Ὁ Κάλβος Καρμπονάρος», *Νέα Ἑστία*, 88 (Χριστούγεννα 1970: Ἀφιέρωμα στὸ Εἰκοσιένα) 137-150 καὶ Γιώργος Ἀνδρειωμένος, «Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου στὰ ἐπαναστατικὰ καὶ φιλελληνικὰ κινήματα τῆς Εὐρώπης», *Τετράμηνια*, τχ. 30 (1986) 1997-2006 κυρίως. Βλ. ἐπίσης Γιώργος Ἀνδρειωμένος, *Βιβλιογραφία Ἀνδρέα Κάλβου*, Ἀθήνα, ΕΛΙΑ, 1993 (ἰδίως τὰ λήμματα ὑπ' ἀρ. 1654, 1778, 1824, 1835, 1849).

2. Γιὰ τὸ καρμποναρικὸ κέντρο τῆς Γενεύης στὴν καλβικὴ βιβλιογραφία βλ. Bertrand Bouvier, «Calvos in Geneva», *Modern Greek Writers*, ἐπιμ. Edmund Keeley - Peter

1. Συνεδρίαση σὲ βέντιτα Κομπονάρων (Χαρακτικό ἐποχῆς)

Στὸν ὀρίζοντα τῆς καλβικῆς ἔρευνας ὥστόσο, παραμένει ἄγνωστη ἡ ὁργάνωση καὶ ἡ δυναμικὴ τῶν γάλλων Καρμπονάρων. Δὲν ἔχει ἐπίσης καταγραφεῖ ὁ ἔντονος γαλλοκεντρικὸς διεθνισμὸς ποὺ σφραγίζει τὴν ἐποχὴ τῶν Καρμπονάρων. Ἡ συγκρότηση καὶ ἡ ἰδεολογία τῆς ἀδελφότητος ὑπῆρξαν, σὲ μεγάλο βαθμὸ, προϋὸν τῆς γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς ἰδεολογίας ποὺ γεννήθηκε τότε. Ἀπὸ τὰ χρόνια ἄλλωστε τῆς Ἐπανάστασης καὶ μετὰ, ἀναπτύχθηκε ἡ μυθολογία τῆς μυστικῆς ἐταιρείας ὡς τοῦ μοχλοῦ γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση.³

Στὴν καλβικὴ βιβλιογραφία παραμένει ἐπίσης ἀδιερεύνητη ἡ σχέση τῆς καλβικῆς ποίησης μὲ τὰ μυθικὰ σύμβολα καὶ μὲ τὴν τελετουργικὴ διδασκαλία τῶν Καρμπονάρων. Ὑπάρχουν πολλὰ ἀκόμη, καὶ μεγάλα κενά, στίς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ θητεία τοῦ ποιητῆ. Τὸ πιθανότερο μάλιστα εἶναι, ὅτι τὰ ποικίλα ἄγνωστα στοιχεῖα δὲν θὰ συμπληρωθοῦν ὅλα ποτέ. Ἡ φύση, ἄλλωστε, καὶ ἡ δομὴ τῆς μυστικῆς ὁργάνωσης ἀπέκλειαν τὴν ὑπαρξὴ τῶν στοιχείων.

Γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Καρμπονάρου ποιητῆ, τὸ δυσκολότερο ἀπὸ τὰ προβλήματα συνδέεται, νομίζω, μὲ τὴ ζωὴ του στὴ Γενεύη. Στὴν ἐλβετικὴ πόλη, ὁ Κάλβος ἐξέδωσε τὴν πρώτη συλλογὴ τῶν Ὁδῶν του. Ἐξῆς ἐκεῖ γιὰ περισσότερα ἀπὸ τρισὴμισι χρόνια (1821-1824). Ὡς πρὸς τὶς ἐπαφές του μὲ τοὺς Καρμπονάρους, καὶ μὲ τοὺς πολυάριθμους συνωμότες ποὺ δροῦσαν στὴ Γενεύη, τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε εἶναι ἐλάχιστα. Ἐπιβεβαιώνουν ὅμως ἓνα εὐλογο συμπέρασμα. Μετὰ τὴν ἀπέλασή του ἀπὸ τὴ Φλωρεντία, τὸ στέλεχος τῆς ἰταλικῆς ἀδελφότητος δὲν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς ὁργάνωσης, ποὺ εἶχε σημαδέψει τὴ ζωὴ του τὰ ἀμέσως προηγούμενα χρόνια, ἴσως ἀπὸ τὸ 1816.⁴ Μετὰ τὴ Γενεύη, ἀντίστοιχες ἐρωτήσεις καὶ ὑποθέσεις συνοδεύουν τὴ διαμονὴ του στὸ Παρίσι (1825-1826). Στὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα ὅμως, ὅπως θὰ ἐξηγήσω στὴ συνέχεια, ἡ διερεύνηση τοῦ θέματος προσκρούει σὲ λιγότερα κενά ἢ δυσεπίλυτα προβλήματα.

Ἡ σχέση τοῦ Κάλβου μὲ τοὺς Καρμπονάρους τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Γε-

Bien, Princeton U/P, 1972, σ. 81-83 κυρίως. Πβ. Ἀνδρειωμένος, «Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου...», ὁ.π., σ. 2008.

3. Γιὰ τὸν γαλλοκεντρικὸ διεθνισμὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Καρμπονάρων καὶ γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Γαλλίας στὸν ρόλο τοῦ παγκόσμιου ἐλευθερωτῆ ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα βλ. E. J. Hobsbawm, *Ἡ ἐποχὴ τῶν Ἐπαναστάσεων (1789-1848)*, ἑλλ. μτφρ. Μαριέτα Οἰκονομοπούλου, Ἀθήνα, MIET, 2019, σ. 176-177 [στὸ ἐξῆς: Hobsbawm]. Γιὰ τὴ μυθολογία εἰδικὰ τῆς μυστικῆς ἐταιρείας, βλ. Pierre-Arnaud Lambert, «Les justifications doctrinales et pratiques du secret: des Illuminés de Bavière à la Charbonnerie», *Le Secret*, ἐπιμ. Philippe Dujardin, Presses Universitaires de Lyon - Éditions du CNRS, 1987, σ. 135.

4. Δὲν ἀποκλείεται ἡ πιθανότητα νὰ μυήθηκε ὁ Κάλβος στὸν καρμποναρισμὸ ἤδη τὸ 1816 ἀπὸ τὸν Σίλβιο Πέλλικο, βλ. Πορφύρης, σ. 139.

νεύης ἀποτελεῖ ἀντικείμενο εὐρύτερης ἔρευνας ποῦ πραγματοποιοῦ. Στὴ σημερινὴ μελέτη θὰ καταγραφοῦν συνοπτικὰ οἱ ἀπαραίτητες ἱστορικὲς πληροφορίες καὶ τὰ μέχρι τώρα ἐρευνητικὰ μου πορίσματα. Θὰ ἐξεταστοῦν ἀκολούθως ὀρισμένες ἱερὲς λέξεις καὶ ἔννοιες τῆς ἐπαναστατικῆς ὁργάνωσης. Πρόκειται γιὰ λέξεις-κλειδιά καὶ γιὰ σύμβολα ἀναγνώρισης τῶν Καρμπονάρων. Οἱ λέξεις αὐτές, ὅπως πιστεύω, ἀκολούθησαν μιὰ νέα μυστικὴ διαδρομὴ μέσα στὴν ποίηση τῶν Ὡδῶν. Ἀπέναντι στὴν ἔλλειψη τῶν ἱστορικῶν στοιχείων, διασώθηκε ἡ μαρτυρία τοῦ ποιητικοῦ ἔργου. Μᾶς ἐπιτρέπει νὰ βαδίσουμε μὲ ἀσφάλεια.

Ἡ εὐρωπαϊκὸς καρμποναρισμὸς

Μὲ τὴν ἀδελφότητα τῶν Καρμπονάρων βρισκόμαστε στὴν καρδιά τοῦ φιλελεύθερου καὶ ἐπαναστατικοῦ κινήματος ποῦ φούντωσε στὴν Εὐρώπη στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα. Τοὺς πάσης φύσεως καὶ προέλευσης ἐπαναστάτες συσπείρωσε ἀκαριαῖα ἓνας κοινὸς στόχος. Μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, ὅλοι πλέον οἱ ἐτερόκλητοι συνωμότες, τουλάχιστον στὰ δυτικὰ τῶν Βαλκανίων, θεωροῦσαν ὅτι πολέμοῦν ἐνάντια στὸν ἴδιο ἐχθρὸ — τοὺς ἀπολυταρχικοὺς ἡγεμόνες τῆς ἡπείρου. Ὅλοι ἔβλεπαν συνεπῶς τὴν ἐπανάσταση ὡς ἐνιαῖο εὐρωπαϊκὸ φαινόμενο, παρὰ ὡς ἄθροισμα ἐθνικῶν καὶ τοπικῶν κινήματων. Ἡ κοινὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ἀδιάσπαστο εὐρωπαϊκὸ φαινόμενο τοὺς ὡδήγησε νὰ υιοθετήσουν καὶ τὸν ἴδιο τύπο ἐπαναστατικῆς ὁργάνωσης — τὴ μυστικὴ ἐπαναστατικὴ ἀδελφότητα. Οἱ περισσότεροι ἐπέλεξαν τελικὰ καὶ τὴν ἴδια ἐνιαῖα ὀργάνωση. Ἦταν ἡ ἀδελφότητα τῶν Καλῶν Ἐξαδέλφων ἢ Καρμπονάρων. Ἐγινε ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπὸ τίς μυστικὲς ἐταιρεῖες τῆς ἐποχῆς χάρις στὴ μαζικότητα καὶ διεθνικότητα ποῦ ἀπέκτησε.⁵

Οἱ ἀρχὲς τῆς ὁργάνωσης ἀνάγονται σὲ ἐταιρεῖες παρελθόντων αἰώνων: στοὺς «Καλοὺς Ἐξαδέλφους Ἀνθρακεῖς» τῆς Γαλλίας («Bons Cousins Charbonniers»), στοὺς «Ἰλλουμινάτι» τῆς Βαυαρίας καὶ σὲ στοές τεκτονικῆς προέλευσης. Ὁ καρμποναρισμὸς ἀπέκτησε τὸν πολιτικὸ καὶ ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα του στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ μεταλλαγή συνδέεται μὲ τὰ ἐθνικὰ αἰτήματα τῶν Ἰταλῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789. Οἱ πρῶτες καρμποναρικὲς βέντιτες δημιουργήθηκαν στὴ νότια Ἰταλία, μετὰξὺ 1806 καὶ 1809. Ἀπλώθηκαν ἀμέσως σὲ ὅλη τὴ χερσόνησο, καὶ πολλαπλασιάστηκαν μὲ ραγδαία ταχύτητα στὸ διάστημα 1817-1820.⁶

5. Βλ. Hobsbawm, σ. 169, σχετικὰ μὲ ὅλη τὴ συζήτηση γιὰ τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπαναστατικῆς ἀδελφότητας.

6. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Pierre-Arnaud Lambert, *La Charbonnerie française 1821-1823. Du secret en politique*, Presses universitaires de Lyon, 1995, σ. 19, 20 κ.έ., 39 κ.έ., 49-57, 60-62 [σὺν ἐξῆς: Lambert].

Βέντιτα (ἰταλ. vendita, γαλλ. vente) ὀνομαζόταν ὁ ὁργανωτικὸς πυρήνας τῆς ἀδελ-

Μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης στὴν Ἰταλία, τὸ 1821, ὁ καρμποναρισμὸς ἀπλώθηκε μὲ τοὺς πολιτικούς φυγάδες σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν Εὐρώπῃ: Ἑλβετία, Γαλλία, Γερμανία, Ἀγγλία, Δαλματία, στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, μὲ ἐξακτίνωση ὡς τὴ Ρωσία.⁷ Ἡ μυστικὴ ἀδελφότητα ἔγινε ἔτσι ἡ παράνομη διεθνικὴ ὀργάνωση γιὰ τὸ δημοκρατικὸ καὶ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς Εὐρώπης. Ἀπορρόφησε τοὺς παλαιούς γιακωβίνους καὶ τοὺς πρώην βοναπαρτιστές, τοὺς μετριοπαθεῖς φιλελεύθερους, τοὺς ριζοσπάστες καὶ τοὺς ἀποφασιστικούς ἐπαναστάτες. Ἀπὸ ἰδεολογικὴ ἀποψη, οἱ Καρμπονάροι ἦταν στοιχεῖα ἀνομοιογενή. Ὁ συνεκτικὸς δεσμὸς τῆς ὀργάνωσης ἦταν τὸ κοινὸ μίσος γιὰ τὴν ἀπολυταρχία καὶ τὴν ἀντιδραστικὴ πολιτική.⁸

Ἡ ἐπαναστατικὴ δράση τῆς εὐρωπαϊκῆς Καρμπονερίας ἔφτασε στὸ ἀπώγειό της στὰ χρόνια 1820-1822.⁹ Δὲν πρέπει νὰ περάσει ἀπαράτηρητο, ὡς πρὸς τὴν ποιητικὴ πορεία τοῦ Κάλβου, αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα τῶν εὐρωπαϊκῶν συνωμοσιῶν καὶ κινήσεων. Συμπίπτει, σχεδὸν ἐπακριβῶς, μὲ τὸ πλαίσιο προετοιμασίας γιὰ τὴ σύνθεση τῶν Ὁδῶν.

Οἱ Καρμπονάροι ἀντιπροσωπεύουν τὴ χαρακτηριστικὴ μορφή ἐπαναστατικοῦ ἀγῶνα στὴν περίοδο μετὰ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης ὡς τὴν Ἰουλιανὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1830. Στὴν Εὐρώπῃ τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα συντηρήθηκε χάρις στοὺς Καρμπονάρους. Ἡ ἀπώτερη ἐπιδίωξη τῆς ὀργάνωσης ἦταν νὰ βασιλεύσει στὴ γῆ ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ τυραννία νὰ ἐξαφανιστεῖ. Τὸ ὄραμα διασαλπίζεται μὲ ἀσυμβίβαστο πάθος στὴν ποίηση τοῦ Κάλβου. Τὸν ἴδιο στόχο συμερίζονται ὅλοι οἱ φορεῖς τῆς προοδευτικῆς ἰδεολογίας στὴ διάρκεια τῆς ρομαντικῆς ἐποχῆς.¹⁰

Ὁ κόσμος τῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν καὶ τῶν Καρμπονάρων, στίς τρεῖς πρῶ-

φότητος. Ἦταν ἡ ὀργάνωση βάσης καὶ ἀρχικῆς ἔνταξης μὲ μικρὸ ἀριθμὸ μελῶν. Τίς ἐπιμέρους καὶ τίς τοπικὰς ὀργανώσεις τίς καθοδηγοῦσαν ὑψηλότερα ὄργανα, ποὺ ὀνομάζονταν ἐπίσης βέντιτες (κεντρικὲς, ἐθνικὲς, ὑπέρτατες κ.ο.κ.). Ἡ λέξη ἦταν συμβολικὴ. Στὴ γλώσσα τῶν δασικῶν ἐπαγγελμάτων, σήμαινε τὸ δεμάτι τῶν ξύλων ποὺ ἔχει ἐτοιμαστεῖ πρὸς πώληση. Βλ. Alan B. Spitzer, *Old Hatreds and Young Hopes. The French Carbonari against the Bourbon Restoration*, Harvard U/P, 1971, σ. 81, 93, 129-130, 233 [στὸ ἐξῆς: Spitzer]. Πβ. Πορφύρης, σ. 58.

7. Βλ. Πορφύρης, σ. 143. Σύμφωνα μὲ τὸν ἑλληνα μελετητὴ, ἡ ὀργάνωση διέθετε δέκα καθοδηγητικὰ κέντρα σὲ διάφορες χῶρες, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρισκόταν στὴν Κέρκυρα.

8. Βλ. Hobsbawm, σ. 170. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ ἀμάλγμα τῆς ὀργάνωσης καταγράφονται σὲ ὅλες τίς σχετικὲς μελέτες.

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ Lambert, σ. 42.

10. Βλ. Hobsbawm, σ. 342, 377. Γιὰ τὴν ποίηση εἰδικὰ τῶν Ὁδῶν βλ. ἐνδεικτικὰ Σ. Α. Σωφρονίου, «Ἀνδρέας Κάλβος», *Παρουσός*, 2 (1960) 406-409 καὶ Στέφανος Διαλησιμᾶς, *Ἀνδρέας Κάλβος. Ὁδαί, Ἀθήνα, Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη*, 1988, *Εἰσαγωγή*, σ. 19.

τες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, ἦταν ἓνας διεθνῆς ὑπόγειος κόσμος.¹¹ Γεννήθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε μὲ ὄρους συνωμοτικούς, σὲ συνθήκες παρανομίας, ἀκόμη καὶ σὲ καθεστῶς διωγμῶν. Ἡ ἀσφάλεια τοῦ κόσμου αὐτοῦ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλιστεῖ μόνο μὲ τὴν ἀπόλυτη μυστικότητα. Ἀπαράβατη συνθήκη γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς ὀργάνωσης ἀποτελοῦσε ἡ ἔλλειψη ἀποδείξεων γιὰ τὴν ὑπαρξή της.¹² Σὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις ὀφείλονταν οἱ ἀπόκρυφοι καὶ δυσνόητοι κώδικες τῶν Καρμπονάρων. Προορίζονταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τοὺς Καλοὺς Ἐξადέλφους. Μποροῦσαν δηλαδὴ νὰ ἀναγνωρίσουν τοὺς κώδικες μόνον ὅσοι τοὺς γνώριζαν.

Ἀπὸ τοὺς ἴδιους ὄρους καθορίστηκε τὸ βασικὸ πρόβλημα ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα στὴ μελέτη τῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν καὶ τῆς Καρμπονερίας. Πρόκειται γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ ἔνδεια ποὺ ὑπάρχει σὲ γραπτὰ πηγὲς καὶ ἱστορικὰ ντοκουμέντα. Ἀφετέρου, οἱ λίγες πηγὲς ποὺ διασώθηκαν πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ μὲ πολλαπλὴ διασταύρωση τῶν πληροφοριῶν. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς πηγὲς εἶναι, ἀπὸ τὴ φύση τους, ἐλάχιστα ἀσφαλεῖς. Ἐντάσσονται στὶς ἀκόλουθες κυρίως κατηγορίες: ἀστυνομικὲς ἀναφορές, ἀνακρίσεις καὶ ὁμολογίες ὑπόπτων, ἐπιστολὲς καὶ μεταγενέστερα ἀπομνημονεύματα τῶν συντρόφων ἢ τῶν ἀντιπάλων, καταγγελίες προδοτῶν, καθὼς καὶ δικαστικὲς καταθέσεις κατηγορουμένων οἱ ὅποιοι ἔπρεπε νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἀθωότητά τους.¹³

Οἱ Καρμπονάροι ἀπέφευγαν μὲ κάθε τρόπο τὰ γραπτὰ κείμενα. Ἡ μεταξὺ τους ἐπικοινωνία γινόταν προφορικὰ, μὲ προσωπικὲς συναντήσεις ἢ μὲ μετακινούμενους πράκτορες, ποὺ ταξίδευαν στὶς διάφορες περιοχὲς τῆς Εὐρώπης. Ὅταν ὑποχρεώνονταν νὰ γράψουν, τὰ κείμενά τους ἦταν συνήθως ἐξίσου σκοτεινὰ μὲ τοὺς τρόπους τῆς προφορικῆς συνεννόησης.¹⁴ Οἱ Καλοὶ Ἐξάδελφοι εἶχαν ἐπεξεργαστεῖ ἓνα σιβυλλικὸ σύστημα μύησης, τελετουργίας καὶ ἀναγνώρισης, μὲ συνθηματικὲς λέξεις καὶ φράσεις, μὲ πλῆθος ἀκατάληπτων συμβόλων καὶ συμβολικῶν σημείων. Αὐτοὶ οἱ κρυπτογραφημένοι κώδικες περνοῦσαν ἀπα-

11. Arthur Lehning, *From Buonarroti to Bakunin* (Brill, 1970), γαλλ. μτφρ. Anne Krief, Παρίσι, Éditions Champs Libre, 1977, σ. 52 [στὸ ἐξῆς: Lehning]. Ἀναφέρομαι κυρίως στὴ μελέτη τοῦ «Buonarroti and His International Secret Societies», ἡ ὁποία περιλαμβάνεται στὸν τόμο (σ. 45-76, 286-295).

12. Ἡ διαπίστωση ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο τῆς βιβλιογραφίας. Βλ. ἐνδεικτικὰ Lambert, «Les justifications doctrinales et pratiques du secret...», ὁ.π., σ. 153 κ.πολ.

13. Βλ. Lehning, σ. 51-52. Τὸ πρόβλημα τῆς ἔλλειψης τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τονίζεται σὲ ὅλες τὶς μελέτες τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

14. Ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Καρμπονάροι ἀπέφευγαν τὰ γραπτὰ κείμενα παραδίδεται ἀπὸ τὸν δημόσιο κατήγορο στὴ δίκη τῶν τεσσάρων λοχαγῶν Καρμπονάρων, βλ. L.-A.-F. de Marchangy, *Les Carbonari dévoilés...*, Παρίσι 1822, σ. 16. Πβ. Pierre Mariel, *Les Carbonari. Idéalisme et révolution permanente*, Παρίσι, L. Danel, 1971, σ. 72-73.

ρατῆρητοι ἀπὸ τοὺς μὴ μυημένους. Οἱ λέξεις καὶ οἱ χειρονομίες τῆς ἀναγνώρισης ἦταν πολὺ κοινές, ἐνῶ ἡ ὅλη διαδικασία ἀκολουθοῦσε πορεία σταδιακὴ καὶ περίπλοκη.

Τὸ τελετουργικὸ τῆς ὁργάνωσης πῆγαζε ἀπὸ ἐλευθεροτεκτονικὰ πρότυπα. Οἱ περισσότεροι ἱστορικοὶ συμφωνοῦν, ὅτι ἡ ἰταλικὴ Καρμπονερία εἶχε γαλλικὲς καταβολές καὶ ὅτι οἱ ρίζες τοῦ καρμποναρισμοῦ μεταφυτεύτηκαν στὴν Ἰταλία ἀπὸ Γάλλους περὶ τὸ 1806. Φαίνεται ἐπίσης πολὺ πιθανὴ ἡ σχέση καταγωγῆς ἢ ἰσχυρῆς ἐπίδρασης ἀπὸ τὴν παλαιὰ συντεχνιακὴ ἐταιρεία τῶν γάλλων Ἐξαδέλφων, ποὺ εἶχε συγκροτηθεῖ γιὰ τὴν προστασία τῆς ἀνθρακοποιίας, τοὺς «Bons Cousins Charbonniers».¹⁵

Τὸ ἔτος 1823 ὀρίζει τὸ ὁρατὸ τέλος τῶν μυστικῶν ἐπαναστατικῶν ὁργανώσεων στὴν Εὐρώπῃ. Οἱ αἰτίες ὑπῆρξαν πολλές. Προκλήθηκαν διωγμοὶ καὶ ἀπελάσεις, ποὺ διέλυσαν τὶς βέντιτες τῆς Γαλλίας, τῆς Ἑλβετίας, τῆς Γερμανίας. Τὸν χρόνον ἐκεῖνον, κατὰ συνέπεια, διακόπηκαν οἱ συνωμοτικὲς δραστηριότητες τῶν Καρμπονάρων καὶ οἱ προσπάθειές τους νὰ ἀνατρέψουν τὸ καθεστῶς τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας μὲ βίαια μέσα.¹⁶

Τὸ ὁρατὸ τέλος δὲν σήμανε, πάντως, τὸν θάνατον καὶ τὴν ἐξαφάνιση. Οἱ περισσότερες καρμποναρικὲς ἀδελφότητες εἶχαν ἐξαρθρωθεῖ ὡς τὸ 1823. Ὁ καρμποναρισμὸς ὅμως, μὲ τὴ γενικὴ του ἔννοια, παρέμεινε γιὰ πολλὰ χρόνια ἡ κύρια μορφή ἐπαναστατικῆς ὁργάνωσης. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ, ὅτι τὸ φιλελληνικὸ κίνημα ἀναπτύχθηκε στοὺς κόλπους τοῦ καρμποναρισμοῦ. Ἡ μυστικὴ ἐταιρεία ἔθεσε ἀμέσως τὸ δίκτυό της στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἐλληνικοῦ Ἀγώνα. Σὲ ἀντάλλαγμα, ἡ ὑπόθεση τῶν Ἑλλήνων βοήθησε τὴν ὁργάνωση νὰ διατηρήσει τὴ συνοχή της.¹⁷

Ὁ ρομαντικὸς ψυχισμὸς ρύθμιζε τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀδελφότητας. Τοὺς Καρμπονάρους συναδέλφωνε ἡ κοινὴ συνείδηση, ὅτι ἀνῆκαν σὲ ἓναν ξεχωριστὸ ἀνώτερο κόσμον, μὲ μυστηριακὴ ἀτμόσφαιρα καὶ μὲ ὑψηλοὺς στόχους. Ὅλοι διατήρησαν γιὰ πάντα τὸ αἶσθημα τῆς ἀφοσίωσης σὲ ἓνα ὑψηλὸ καθῆκον καὶ τὴν περιφρόνηση γιὰ τὴ ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων.¹⁸ Τολμηροὶ νέοι, ποὺ ἐγκατέλειπαν ὅπerez, ἐσπερίδες, ἐρωτικὲς συναντήσεις καὶ συνεδριάσεις τῶν στοῶν, γιὰ νὰ τεθοῦν ἐπικεφαλῆς ἐνὸς ἀγωνιζόμενου ἔθνους, οἱ Καρ-

15. Σχετικὰ μὲ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Spitzer, σ. 230-232 (καὶ σημ. 60)· Hobsbawm, σ. 169· Daniel-Paul Lobreau, «La société secrète, forme marginale de la sociabilité. L'exemple des Bons Cousins Charbonniers», *Le Secret*, ἐπιμ. Philippe Dujardin, ὁ.π., σ. 135, 142-143, 148, 152· Lambert, σ. 13, 39, 49-61, 99, 109-110, 114-115 κ.πολ. Γιὰ τὴ γαλλικὴ προέλευση τῆς ἀδελφότητας βλ. ἐπίσης J. B. J. I. Ph. Regnault-Warin, *Les Carbonari, ou le livre de sang*, Παρίσι 1820, σ. I, III. Πβ. Πορφύρης, σ. 55-57.

16. Βλ. Lehning, σ. 63-64.

17. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Hobsbawm, σ. 170-171. Πβ. σ. 203-206.

18. Βλ. Lambert, σ. 115.

μπονάροι διαμόρφωσαν τὸ ἀρχέτυπο τοῦ ρομαντικοῦ ἐπαναστάτη. Εἶναι τὸ πρό-τυπο ποὺ καθιέρωσε ὁ Μπάιρον μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του.¹⁹

Ὁ μεγάλος ρομαντικός, καὶ ἀδιαφιλονίκητος ἡγέτης τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς ποίησης, εἶχε ἐπίσης διατελέσει στέλεχος τῆς ἰταλικῆς Καρμπονερίας. Εἶχε καὶ ἐκεῖνος συμμετάσχει στὴν ἰταλικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1820-1821. Ἀξι-ζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ποὺ ὁ Κάλβος δραστηριοποιεῖται στὴν ἀδελφότητα τῆς Φλωρεντίας, ὁ Μπάιρον ἀνήκει στὴν ὀργάνωση τῆς γειτονικῆς Ραβέννας. Δὲν πρόκειται γιὰ ἱστορικὴ σύμπτωση, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὑπό-γεια δυναμικὴ τῆς δεκαετίας μετὰ τὸ Βατερλώ. Ἡ κοινὴ διαδρομὴ τῶν ποιη-τῶν ὁδηγεῖ ἀπευθείας στὸν πυρήνα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ρομαντισμοῦ.²⁰

Ὁ Κάλβος καὶ οἱ γάλλοι Καρμπονάροι

Στὶς μελέτες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καρμποναρισμοῦ ὡς τὸ κρίσιμο ἔτος 1823, στοιχειοθετεῖται μὲ σαφήνεια ὁ δυναμισμὸς τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας. Μετὰ τὴ διάλυση τῶν ἰταλῶν Καρμπονάρων, ἡ Γαλλία καὶ τὸ Παρίσι ἀναδείχθηκαν σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ μαχητικότερα κέντρα τοῦ κινήματος. Εἶ-ναι μάλιστα πιθανὸν ὅτι, σὲ ἐκεῖνο τὸ διάστημα 1821-1823, τὸ ἀνώτατο διοι-κητικὸ ὄργανο τῆς ἀδελφότητος εἶχε τὴν ἔδρα του στὸ Παρίσι.²¹ Ὁ δεύτερος ἰσχυρὸς πόλος τοῦ κινήματος στὰ ἴδια χρόνια βρισκόταν στὴ Γενεύη, ὅπως θὰ δοῦμε λίγο ἀργότερα. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ καρμποναρικὸ κέντρο «Παρίσι - Γενεύη» ζεῖ καὶ κυκλοφορεῖ ὁ ποιητὴς τῶν Ὁδῶν, σὲ χρόνια ποὺ ὑπῆρξαν πολὺ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κινήματος.

Τὸ πεδίο τῶν γάλλων Καρμπονάρων ὑποδείχθηκε στὴν ἐρευνά μου μὲ τὴ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῆς *Λύρας* καὶ τῆς πορείας ποὺ ἡ ἐκδοσιὴ διέγραψε ἀπὸ τὴ Γενεύη πρὸς τὸ Παρίσι. Ὁ Κάλβος θὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Παρίσι τὸν Ἰα-νουάριο τοῦ 1825. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸν προηγούμενο τουλάχιστον χρόνο, φαίνεται ὅτι διέθετε κύκλωμα διασυνδέσεων μὲ τὴ γαλλικὴ πρωτεύουσα. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτό, τὴν ἐρευνητικὴ προσοχὴ πρέπει νὰ προσελκύσει ἡ ὑποδοχὴ ποὺ γνώρισε ἡ πρώτη συλλογὴ τῶν Ὁδῶν στὴ Γαλλία. Ἀναφέρω συνοπτικὰ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα.

Ἡ *Λύρα* ἐκδόθηκε στὴ Γενεύη τὸν Ἰούνιο τοῦ 1824. Ταυτόχρονα μάλιστα,

19. Βλ. Hobsbawm, σ. 377-378.

20. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ βρετανοῦ ρομαντικοῦ μὲ τοὺς Καρμπονάρους καὶ γιὰ τὴν κοινὴ διαδρομὴ τοῦ Μπάιρον καὶ τοῦ Κάλβου βλ. τὴ μελέτη μου «Βυρωνισμός. Ὁ Κάλβος, ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ κρίσιμη δεκαετία 1815-1824», *Νέα Ἑστία*, 157, τχ. 1777 (Ἀπρίλιος 2005) 621-624, 644-646.

21. Τὸ ἀνώτατο διοικητικὸ ὄργανο τοῦ κινήματος (*Madre Vendita*) εἶχε τὴν ἔδρα του στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ 1821 καὶ μετὰ, σύμφωνα μὲ τὸν Πορφύρη, σ. 144. Ἡ πληροφορία ὡστόσο δὲν διατυπώνεται μὲ βεβαιότητα στὴν ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση ἐμφανίστηκε καὶ στὸ Παρίσι. Οἱ κάτοικοι δηλαδὴ τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας, ἥδη ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1824,μποροῦσαν νὰ ἀποκτήσουν ἀντίτυπο τῆς συλλογῆς. Ἀς προσέξουμε ὅτι, στὸ γαλλικὸ ἐξώφυλλο τῆς *Λύρας*, ἀναγράφονται τὰ ὀνόματα δύο βιβλιοπωλείων. Τὸ πρῶτο βιβλιοπωλεῖο βρισκόταν στὸ Παρίσι καὶ τὸ δεύτερο στὴ Γενεύη: «À Paris, chez Lecointe et Durey, Libraires, et À Genève, chez AB.^M Cherbuliez, Libraire».²²

Ἀμέσως μετὰ, μὲ ταχύτητα πρωτοφανή γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, ἡ συλλογὴ τοῦ ἄγνωστου ἑλλήνα ποιητῆ μεταφράστηκε στὰ γαλλικά. Ὁ μεταφραστὴς Στανισλάς Ζυλιέν ἦταν ἀπὸ τὸ 1821 καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ λογοτεχνίας στὸ περιώνυμο Collège de France. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τῆς *Λύρας* ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι στὸ τέλος Ὀκτωβρίου τοῦ 1824, τέσσερις μὲνες μετὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τῆς Γενεύης.²³

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1824 δημοσιεύτηκαν γιὰ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τῆς *Λύρας* οἱ δύο πρῶτες βιβλιοκρισίες ποὺ μᾶς εἶναι γνωστές. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐκτενῆ ἐγκωμιαστικὰ ἄρθρα τῆς ἐφημερίδας *Le Globe* (τ. 1, ἀρ. 32, 20 Νοεμβρίου 1824, σ. 142) καὶ τοῦ περιοδικοῦ *Revue encyclopédique* (τ. 24, ἀρ. 71, Νοέμβριος 1824, σ. 477-479). Γνωρίζουμε ἐπίσης, ὅτι ὁ Κάλβος εἶχε ἰσχυροὺς δεσμοὺς μὲ τὰ δύο αὐτὰ παρισινὰ ἔντυπα, ὅργανα τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ φιλελληνισμοῦ. Πρέπει ὅμως νὰ προστεθεῖ μία σημαντικώτατη πληροφορία, ποὺ δὲν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ στὴν καλβικὴ ἔρευνα. Τὸ *Globe* ὑπῆρξε τὸ ὄργανο τῶν γάλλων Καρμπονάρων.²⁴

22. Βλ. τὰ πανομοιότυπα τοῦ ἐσωφύλλου καὶ τοῦ ἐξωφύλλου στὸ Γ. Θ. Ζώρας, *Κάλβος: Ὁδαί, Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 1962, σ. 19. Πβ. Γιάννης Δάλλας (ἐπιμ.), *Ἀνδρέας Κάλβος. Ὁδαί, Ἀθήνα, Ὁκτωβρίου 1997*, σ. 47.

23. Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση τῆς *Λύρας* ἀναγγέλθηκε στὴν *Ἐφημερίδα τῆς Λωζάνης* στὴ διάρκεια τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1824 (ἀνακοίνωση τῆς Michelle Bouvier-Bron στὸ Συμπόσιο Κάλβου, Γενεύη 1992, ὅπως παρατίθεται στὸ Γιάννης Δάλλας, *Ἡ ποιητικὴ τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου*, Ἀθήνα, Συνέχεια, 1994, σ. 74, σημ. 8). Ἡ ἔκδοση τῆς γαλλικῆς μετάφρασης ἀναγγέλθηκε στὸ περιοδικὸ ἔντυπο *Bibliographie de la France*, τχ. 43 (Σάββατο 23 Ὀκτωβρίου 1824) ἀρ. 5376. Παρουσίασα τὸ στοιχεῖο στὴ μελέτη μου «Βυρωνισμός...», ὁ.π., σ. 611 καὶ σημ. 2. Γιὰ τὸν Στανισλάς Ζυλιέν βλ. τὴ μελέτη μου «Ἡ ἀνακρέοντεια εἰσαγωγὴ τῆς ὁδῆς "Εἰς Ψαράς"», *Θέματα λογοτεχνίας*, τχ. 4 (Νοέμβριος 1996 - Φεβρουάριος 1997) 165-166. Βλ. ἐπίσης Χρύσα Προκοπάκη, «Ἡ μετάφραση τοῦ Stanislas Julien» στὸν τόμο *Ὁ Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν καὶ οἱ ξενόγλωσσες μεταφράσεις του*, ἐπιμ. Κατερίνα Τικτοπούλου, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας, 1998, σ. 71-72.

24. Βλ. κυρίως Jean-Jacques Goblot, *La jeune France libérale. «Le Globe» et son groupe littéraire*, Παρίσι, Plon, 1995, σ. 28, 31-32, 357 [στὸ ἐξῆς: Goblot]. Πβ. René Bray, *Chronologie du romantisme*, Παρίσι, Nizet, 1963, 1971, σ. 126· Spitzer, σ. 265 καὶ Ἑλένη Καρατζῆ, «Τὸ παρισινὸ περιοδικὸ *Le Globe* καὶ ἡ ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, τ. 1, Ἀθήνα 1956, σ. 56 [στὸ ἐξῆς: Καρατζῆ].

Ἡ βιβλιοκρισία τοῦ *Globe* γιὰ τὸν Κάλβο συμβάλλει ἕνα ἀξιοσπούδαστο τεκμήριο. Ἄς προστεθεῖ μία ἀκόμη πληροφορία ποὺ ἔχει ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας. Δέκα μέρες μετὰ τὴν κριτικὴ γιὰ τὴ *Λύρα*, δημοσιεύθηκε στὸ *Globe* ἕνα συγκινητικὸ ἄρθρο τοῦ Σταντᾶλ γιὰ τὸν ἄτυχον Ἰταλὸ Καρμπονάρο Σίλβιο Πέλλικο, τὸν παλαιὸ γνῶριμο τοῦ Κάλβου.²⁵

Ἡ βιβλιοκρισία γιὰ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τῆς *Λύρας* προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ διακεκριμένη προσωπικότητα τῶν γαλλικῶν γραμμάτων. Τὸ ἄρθρο φέρει τὴν ὑπογραφή «A** de l'Académie Française». Ἀποδίδεται στὸν Abel-François Villemain, λόγιον μὲ μεγάλη ἀκτινοβολία στὴν τότε γαλλικὴ κοινωνία. Κριτικὸς καὶ ἱστορικὸς τῆς λογοτεχνίας, ὁ Βιλμαὶν ἦταν ἀπὸ τὸ 1816 καθηγητὴς στὴ Σορβόννη. Ἐπισήμαινε στὸ ἄρθρο τοῦ τὴ συγγένεια τῆς καλβικῆς γλώσσας μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ καὶ μὲ τὴ γλώσσα τῆς λόγιας παράδοσης. Πρόκειται γιὰ τὴ μοναδικὴ συνεργασία τοῦ μὲ τὸ *Globe*, σύμφωνα μὲ τὸν σύγχρονον μελετητὴ τῆς ἐφημερίδας.²⁶ Ὁ Βιλμαὶν στὴν κριτικὴ του, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὅσα ἐπαινετικὰ ἔγραφε γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Κάλβου, ὑπογράμμιζε καὶ τὴν τυπογραφικὴ καλαισθησία τῆς ἐκδόσης. Ἡ τυπογραφικὴ ἀριότητα, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Βιλμαὶν, ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον τῆς πρόχειρης ἢ τῆς βιαστικῆς ἐκδόσης.²⁷

Ἡ τιμὴ ἦταν μεγάλη γιὰ ἕναν νέο καὶ ἄγνωστο ποιητὴ, ἐγκατεστημένο στὴ Γενεύη: Ταυτόχρονη ἐμφάνιση τῆς συλλογῆς τοῦ στὴ Γενεύη καὶ στὸ Παρίσι, ταυτόχρονη σχεδὸν μετάφραση στὰ γαλλικά, τυπογραφικὴ φροντίδα γιὰ τὴν ἐκδοση, ἄμεση καὶ σχεδὸν ὁλοσέλιδη βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν γάλλο ἀκαδημαϊκὸ Βιλμαὶν, τὸν ἐπιφανὴ καθηγητὴ τῆς Σορβόννης.

Ἡ ἐξαιρετὴ αὐτὴ προβολὴ στὸ *Globe* δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ, ὅπως πιστεύω, μὲ τὸ δεδομένο ἐνδιαφέρον τῆς ἐφημερίδας γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῆς Ἐπανάστασης καὶ γιὰ τὰ ἐλληνικὰ θέματα. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ σχετικὰ ἕνα ἀκόμη ἀξιοπρόσεκτο ζήτημα. Ἐνῶ ἡ συλλογὴ τῆς *Λύρας* παρουσιάστηκε ἀμέσως στὸ *Globe*, καὶ δὴ μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Βιλμαὶν, ἡ ἐκδοση τοῦ σολωμικοῦ Ὕμνου ἀμέσως μετὰ, στὸ τέλος τοῦ Δεκεμβρίου 1824, ἀγνοήθηκε ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῆς ἐφημερίδας. Τὸ *Globe* δημοσίευσε μάλιστα βιβλιοκρισία γιὰ τὸν δεύτερον τόμον τῆς συλλογῆς Φωριέλ, ὅπου πρωτοεκδόθηκε ὁ Ὕμνος.

25. *Le Globe* (ἀνατύπωση: Slatkine Reprints, Γενεύη 1974), τ. 1, ἀρ. 36 (30 Νοεμβρίου 1824) 161-162. Βλ. ἀναλυτικότερα τὴ μελέτη μου «Βυρωνισμός...», ὁ.π., σ. 629-630.

26. Βλ. σχετικὰ Goblot, σ. 583 (αὐτ., γιὰ τὴν ταύτιση τῆς βιβλιοκρισίας). Πβ. Μάριο Βίττι, *Ὁ Κάλβος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα, Στιγμὴ, 1995, σ. 83, 118-119.

27. Σχετικὰ μὲ τὴν τυπογραφικὴ καλαισθησία τῆς ἐκδόσης καὶ γιὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Βιλμαὶν βλ. *Le Globe*, τ. 1, ἀρ. 32 (20.11.1824) 142: «ce petit recueil, très bien imprimé».

Ὡστόσο, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἄλλου ζακύνθιου ποιητῆ οὐδέποτε μνημονεύτηκε στὶς σελίδες τῆς ἔφημερίδας.²⁸

Οὔτε εἶχαν οἱ μεταφραστικὲς καὶ ἐκδοτικὲς προσπάθειες τοῦ Σολωμοῦ τὴν ἴδια ἐπιτυχία ἢ ἀνάλογη ταχύτητα μὲ ἐκεῖνες τοῦ Κάλβου. Εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ ἔκδοση καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Ὕμνου συνάντησαν πολλὲς δυσκολίες, παρὰ τοὺς τόσους πολλοὺς καὶ ἰσχυροὺς μεσολαβητὲς ποὺ ἐπιστρατεύτηκαν: Σπυρίδων Τρικούπης, Ἀνδρέας Λουριώτης, Πιέτρο Γκάμπα, Πουκβίλ. Τελικὰ, τὸ χειρόγραφο τοῦ σολωμικοῦ ποιήματος στάλθηκε ἀπροεידωποίητα ἀπὸ τὸν Λουριώτη στὸ Παρίσι, γιὰ νὰ συμπεριληφθεῖ ἐσπευσμένα στὸν δεύτερο τόμο τῆς συλλογῆς Φωριέλ.²⁹ Ἡ μόνη μάλιστα δυνατότητα ποὺ προέκυψε γιὰ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Ὕμνου πρέπει ἄλλον νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Κάλβο. Ἦταν ὁ Στανισλάς Ζυλιέν, ποὺ ὁλοκλήρωνε, τότε περίπου, τὴ μετάφραση τῆς καλβικῆς *Λύρας*.³⁰

Ἡ ταυτόχρονη σχεδὸν παρουσίαση τοῦ Κάλβου καὶ τοῦ Σολωμοῦ στὸ Παρίσι, μὲ χρονικὴ ἀπόσταση δύο μηνῶν — καὶ μὲ τὸν ἴδιο μεταφραστὴ πρὸς τὰ γαλλικά, εἶναι δυνατόν νὰ ὀφείλεται σὲ ἱστορικὴ σύμπτωση; Τὸ ἐρώτημα δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς μελέτης. Ἀς συγκρατήσουμε, πάντως, ὅτι ἡ ἐντυπωσιακὴ ἐκείνη σύμπτωση πέρασε ἀπαρατήρητη ἀπὸ τοὺς φιλέλληνες Καρμπονάρους τοῦ *Globe*.

Αὐτὰ ἦταν τὰ δεδομένα καὶ τὰ κεντρικὰ ἐρωτήματα ποὺ προσανατόλισαν τὸ ἐνδιαφέρον μου στὸν ἄγνωστο κόσμον τῶν γάλλων Καρμπονάρων. Τὸ *Globe* ἔδειχνε νὰ εἶναι ἡ ὁρατὴ κορυφὴ ἐνὸς ὑπόγειου κρυμμένου πλέγματος. Πρὶν φθάσουμε ὅμως στὴ συζήτηση γιὰ τὴν παρισινὴ ἔφημερίδα, χρειάζεται νὰ παρουσιάστει σύντομα ἡ ἱστορία τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας. Τὸ *Globe* ἰδρύθηκε μετὰ τὴ διάλυση ἐκείνης τῆς ὁργάνωσης.

28. Ἡ βιβλιοκρισία τοῦ *Globe* γιὰ τὸν δεύτερο τόμο τῆς συλλογῆς Φωριέλ δημοσιεύτηκε στὶς 19 Φεβρουαρίου 1825 (τ. 1, ἀρ. 71, σ. 345-346). Γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ πρώτου τόμου πβ. ἀρ. 23 (30 Ὀκτωβρίου 1824) 91. Ὡς πρὸς τὴν ἀπουσία ἀναφορῶν στὸν Σολωμὸ βλ. ἐπίσης Καρατζᾶ, σ. 81 («Πίνακας ὀνομάτων»).

29. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ σολωμικοῦ χειρογράφου στὸ Παρίσι καὶ γιὰ τὴν ἐνσωμάτωση τοῦ Ὕμνου στὴ συλλογὴ Φωριέλ βλ. Λουκία Δρούλια, «Γύρω στὶς πρῶτες σολωμικὲς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις», *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδης*, Βενετία 1974, σ. 392-393, πβ. σ. 385, 389. Βλ. ἐπίσης Ἀλέξης Πολίτης, *Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν*, Ἀθήνα, Θεμέλιο 1984, σ. 282 (σημ. 28), 365. Σχετικὰ μὲ τοὺς ἰσχυροὺς μεσολαβητὲς ποὺ ἐπιστρατεύτηκαν γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ὕμνου βλ. Δρούλια, «Γύρω στὶς πρῶτες...», ὅ.π., σ. 382-383, 387, 389-390, 393. Βλ. ἐπίσης τὴ μελέτη μου «Βυρωνισμός...», ὅ.π., σ. 649-653.

30. Ὁ κοινὸς μεταφραστὴς τοῦ Κάλβου καὶ τοῦ Σολωμοῦ πρὸς τὰ γαλλικά, καθὼς καὶ οἱ συντονισμένες ἐκδόσεις τῶν δύο ποιητῶν μας στὸ Παρίσι, ἀποτελοῦν θέμα ποὺ σκοπεύω νὰ παρουσιάσω σὲ προσεχὴ μελέτη μου.

Ἡ πρώτη γαλλικὴ Καρμπονερία (1821-1823)

Ἡ πρώτη καρμποναρικὴ ἀδελφότητα τῆς Γαλλίας ἰδρύθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1821, κατὰ πάσα πιθανότητα τὸν Μάιο. Ἰδρύθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης στὴν Ἰταλία καὶ τὴν ἐπάνοδο ἀπὸ τὴ Νάπολη δύο ἐξόριστων γάλλων ἐπαναστατῶν. Οἱ δύο Γάλλοι μετέφεραν στὴν πατρίδα τους τὶς ιδέες, τὰ σύμβολα, καθὼς καὶ τὸ καταστατικὸ τῶν ἰταλῶν Καρμπονάρων.³¹

Ἡ παρισινὴ ἀδελφότητα κέρδισε ταχύτατα μεγάλη φήμη χάρις στὴν ἔντονη συνωμοτικὴ δράση ποὺ ἀνέπτυξε. Ὁ καρμποναρισμὸς ἀπλώθηκε ἀκολούθως στὴν ὑπόλοιπη χώρα, ἀπορροφώντας καὶ τὶς προγενέστερες μυστικὲς ἐταιρεῖες ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Γαλλία. Συνένωσε στίς τάξεις του τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ φιλελεύθερου πνεύματος, τοὺς βοναπαρτιστὲς καὶ τοὺς ἀντιπάλους τῶν Βουρβόνων, καθὼς καὶ τὶς στοὰς τῶν ἐλευθεροτεκτόνων. Ἡ πρώτη ἐκείνη ὀργάνωση τῶν γάλλων Καρμπονάρων ἔφτασε νὰ ἀριθμεῖ 30.000 ἢ καὶ 50.000 μέλη. Εἶχε σύντομη διάρκεια ζωῆς, ἔγινε ὥστόσο ὁ κύριος πόλος ἀντίστασης στὸ καθεστῶς τοῦ Λουδοβίκου ΙΗ'.³²

Ἡ γαλλικὴ Καρμπονερία γεννήθηκε καὶ ἐπηρεάστηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἰταλική. Ταυτόχρονα, οἱ γάλλοι Καρμποναροὶ θεωρεῖται ὅτι ἐπέφεραν σημαίνουσες ἀλλαγές στὸ καταστατικὸ, στίς ἀρχές καὶ στὰ μυητικὰ στοιχεῖα τῆς ὀργάνωσης. Ἀπλοποίησαν τὶς τελετουργίες τῆς ἰταλικῆς ἀδελφότητας, περὶόρισαν τὰ θρησκευτικὰ της σύμβολα καὶ ἔδωσαν διεθνιστικότερο προσανατολισμὸ στὴν ὀργάνωση τῆς Γαλλίας.³³

Ἡ εἰσβολὴ τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων στὴν Ἰσπανία, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1823, στάθηκε ἡ αἰτία γιὰ τὴ διάλυση τῆς ὀργάνωσης. Οἱ γάλλοι Καρμποναροὶ προσπάθησαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν εἰσβολή, ἀλλὰ ἀπέτυχαν. Ἀπὸ νωρίτερα πάντως, ἐσωτερικὲς διαφωνίες καὶ ποικίλα προβλήματα εἶχαν ἤδη προκαλέσει ἰδεολογικὴ κρίση στὴν ὀργάνωση, κυρίως στὴν ἀδελφότητα τοῦ Παρισιοῦ. Τὰ προβλήματα ὀφείλονταν στὴν ἀποτυχία τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, στὴν ἀπουσία ἐνιαίας πολιτικῆς ἀποψῆς, σὲ προδοσίες, διείσδυση πρακτῶρων κλπ.³⁴

Τὸ τραγικότερο περιστατικὸ συνέβη τὸ 1822. Τὸν χρόνον ἐκεῖνο συνελή-

31. Οἱ πληροφορίες σὲ ὅλες τὶς μελέτες τῆς βιβλιογραφίας. Βλ. François-André Isambert, *De la Charbonnerie au Saint-Simonisme. Étude sur la jeunesse de Buchez*, Παρίσι, Les éditions de Minuit, 1966, σ. 87-88 [στὸ ἐξῆς: Isambert]. Βλ. ἐπίσης Spitzer, σ. 230-232 καὶ Lambert, σ. 95-96. Θεωρεῖται πιθανόν, ὅτι πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς παρισινῆς ἀδελφότητος, ἱταλοὶ Καρμποναροὶ εἶχαν προλάβει νὰ δημιουργήσουν κάποιες βέντες στὴ νότια Γαλλία (Spitzer, σ. 232 καὶ Lambert, σ. 63).

32. Βλ. Lambert, σ. 95-96, 100. Σύμφωνα μὲ τὸν Spitzer, σ. 241, τὸ δίκτυο τῆς ὀργάνωσης ὑπολογίζεται, στίς ἀρχές τοῦ 1822, σὲ περίπου 50.000 μέλη.

33. Βλ. Isambert, σ. 97-103 κυρίως. Πβ. Spitzer, σ. 230, 233-234.

34. Βλ. Lambert, σ. 95, 102-106.

φθησαν καὶ καταδικάστηκαν σὲ θάνατο τέσσερις λοχαγοὶ Καρμπονάροι, ποὺ κρίθηκαν ἔνοχοι συνωμοσίας (ὕπόθεση La Rochelle). Ἡ δίκη καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν τεσσάρων λοχαγῶν, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1822, συγκλόνισαν τὴ Γαλλία καὶ προσέδωσαν στὸ ζήτημα θρυλικὲς διαστάσεις. Ἀπὸ τότε καὶ ὡς τις μέρες μας, τὸ καρμποναρικὸ δράμα τοῦ 1822 προσφέρει συνεχῶς θέμα ἔμπνευσης γιὰ τὴν πεζογραφία καὶ τὴ λαϊκὴ ἱστοριογραφία, γιὰ τὸ θέατρο καὶ τὸν κινηματογράφο τῆς Γαλλίας.³⁵

Ἀπὸ τὰ φημισμένα μέλη τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας πρέπει νὰ σημειωθοῦν τρία ὀνόματα, ποὺ συνδέονται στενὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἱστορία: ὁ Βερανζέρος, ὁ Φαβιέρος καὶ ὁ στρατηγὸς Λαφαγιέτ. Τὸ ἐμβατήριο τῶν γάλλων Καρμπονάρων ἦταν ἓνα τραγούδι τοῦ Βερανζέρου. Ὁ Λαφαγιέτ, ὡς γνωστόν, ὑπῆρξε τὸ ἱστορικὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε ὁ Κάλβος τὴν παρισινὴ συλλογὴ τῶν *Νέων Ὁδῶν* μὲ τὴν εἰσαγωγικὴ του ἐπιστολὴ (Αὐ *Général Lafayette*). Ἀφοσιωμένος Καρμπονάρος, ὁ διάσημος μαρκήσιος ἦταν ἀρχηγὸς καὶ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς ἀνατολικῆς Γαλλίας. Ἡ δύναμη τῆς ἀδελφότητος στὴν περιοχὴ ἦταν μεγάλη, γεγονὸς ποὺ ἀποδίδεται σὲ δύο κυρίως χαρακτηριστικά. Οἱ πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Γαλλίας εἶχαν βιομηχανικὴ παράδοση, καθὼς καὶ ὑψηλὸ ἀριθμὸ στρατιωτικοῦ πληθυσμοῦ.³⁶

Général, c'est pour la même cause que nous combattons. Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Λαφαγιέτ, μὲ τὴν ὁποία προλογίζει τὸ 1826 τὴν παρισινὴ συλλογὴ του, ὁ Κάλβος δείχνει νὰ ἀπευθύνεται σὲ σύντροφο καὶ συναγωνιστὴ. Μήπως ὑπαινίσσεται καὶ ἄλλους ἀγῶνες τοῦ Λαφαγιέτ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πόλεμο γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ Ἀνεξαρτησία ποὺ μνημονεύει στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς; Εἶναι δυνατὸν νὰ ἀδιαφόρησε, τόσο γρήγορα, ἢ νὰ λησμόνησε τὴν κοινὴ τους θητεία στὴν ὁργάνωση τῶν Καρμπονάρων;

Τὴν πρώτη ὁργάνωση τῶν γάλλων Καρμπονάρων χαρακτήρισε ἐπιγραμματικὰ ὁ Pierre Leroux, πρωταγωνιστικὴ μορφή τῆς λόγιας δημοσιογραφίας στὴ Γαλλία. Εἶχε γίνει μέλος τῆς ὁργάνωσης σὲ νεαρὴ ἡλικία. Σύμφωνα μὲ τὰ λόγια του, ἡ γαλλικὴ Καρμπονερία τῶν ἐτῶν 1821-1823 ἦταν «ἡ μεγάλη συνωμοσία τοῦ ἔφρηβου φιλελευθερισμοῦ».³⁷

Ἡ ἀποτυχία τῆς ὁργάνωσης στὶς στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ τὸ αἷμα-

35. Γιὰ τὴν πασίγνωστη ὑπόθεση τῶν τεσσάρων λοχαγῶν βλ. κυρίως Spitzer, σ. 3, 119-126 κ.πολ. Ἀπὸ τίς πρωτογενεῖς πηγές βλ. *Mémoires du Marquis de Toussaint (1790-1823)*, Παρίσι, Librairie Plon, 1933, σ. 366-377. Ὁ Spitzer, σ. 3, σημ. 3, παραθέτει ἀναλυτικὸ κατὰλογο λογοτεχνικῶν καὶ θεατρικῶν ἔργων, ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ 1831 ὡς τὸ 1957. Σημειώνω ἐπίσης τὸν συγγραφέα καὶ τὸν τίτλο ἐνὸς μυθιστορήματος ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1998: Bernard Morasin, *Ils étaient quatre sergents de la Rochelle*.

36. Γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς ἀνατολικῆς Γαλλίας ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Λαφαγιέτ καὶ γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιοχῆς βλ. Lambert, σ. 100, 105.

37. Βλ. Goblot, σ. 28, 590 (σημ. 3).

τηρὸ ἐπεισόδιο τοῦ 1822 ἀποθάρρυναν πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη της. Οἱ γάλλοι Καρμπονάροι ἄρχισαν τότε νὰ συζητοῦν τὴν ἀλλαγὴ στὶς μεθόδους τῆς βίαιης ἀνατροπῆς. Ἀνάμεσα στοὺς πρώτους, ὁ Pierre Leroux πρότεινε νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ στρατιωτικὴ συνωμοσία μὲ μιὰ «εἰρηνικὴ συνωμοσία», ποὺ θὰ ἔδινε τὴ μάχη στὸ πεδίο τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς παιδείας. Συζήτησε τὸ σχέδιο μὲ τὸν Λαφαγιέτ, ὁ ὁποῖος ὅμως τὸν ἀπέπεμψε εὐγενικά. Ἡ ὀργάνωση τῆς ἀνατολικῆς Γαλλίας, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Λαφαγιέτ, εἶχε πιθανότατα τὴ μεγαλύτερη διάρκεια ζωῆς. Ἡ παρουσία της πιστοποιεῖται ὡς τὴν εἰσβολὴ τῆς Ἰσπανίας περίπου.³⁸

Μετὰ τὴ διάλυση τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας, κάποιες συνωμοτικὲς ὁμάδες ἐνδεχομένως ἐπέζησαν ὡς τὸ 1830. Τὸν χρόνο ἐκεῖνο, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἡ ἀδελφότητα ἀναδιοργανώθηκε στὴ Γαλλία. Γιὰ τὰ ἐνδιάμεσα χρόνια 1823-1830 εἶναι ἐλάχιστα γνωστὴ ἡ δράση στὴ χώρα τῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν. Ἐὰν ἐπιβίωσαν κάποιες καρμποναρικὲς βέντιτες σὲ ἐκεῖνο τὸ διάστημα, εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ λειτουργία τους παρέμεινε ἀσήμαντη. Σὲ κάθε περίπτωση πάντως, καὶ μετὰ τὴν ὀργανωτικὴ διάλυση τοῦ 1823, ἡ ἐπίδραση τοῦ καρμποναρισμοῦ συνεχίστηκε στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τῆς Γαλλίας. Φαίνεται ἐπίσης βέβαιο, ὅτι ὅσοι συμμετεῖχαν στὶς τάξεις τῆς πρώτης Καρμπονερίας διατήρησαν ζωντανὴ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀδελφότητος, ὡς σύστημα ἀρχῶν καὶ ἐκπαίδευσης στὸν δημόσιο βίον τῆς χώρας.³⁹

Ἡ ἐφημερίδα Le Glode

Μετὰ τὴ διάλυση τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας, πολλὰ μέλη της, κυρίως ἡ νεότερη γενιά, προσανατολίστηκαν σὲ ἄλλες μεθόδους ἀγώνα. Ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ δημοσιογραφία καὶ μὲ τὰ γράμματα. Ἀνάμεσά τους, ὁ Pierre Leroux καὶ ὁ φίλος του Paul-François Dubois, ἀπὸ τοὺς πιὸ φλογεροὺς Καρμπονάρους καὶ ὑψηλόβαθμο στέλεχος τῆς ὀργάνωσης. Ὁ Dubois δίδασκε ρητορικὴ καὶ λογοτεχνία στὸ Λύκειο Καρλομάγνου στὸ Παρίσι, ὅπου διατέλεσε καθηγητὴς τοῦ Sainte-Beuve. Παύθηκε ἀπὸ τὴ θέση του τὸ 1821 ἐξαιτίας τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν του. Συγκαταλέγεται στὶς ἐξέχουσες προσωπικότητες τῆς Παλινόρθωσης.⁴⁰

38. Γιὰ τὴν πρόταση τοῦ Leroux πρὸς τὸν Λαφαγιέτ καὶ γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ μαρκήσιου βλ. Goblot, σ. 28. Γιὰ τὴ διάρκεια τῆς ὀργάνωσης τῆς ἀνατολικῆς Γαλλίας βλ. Lambert, σ. 105.

39. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Spitzer, σ. 265-266 καὶ Lambert, σ. 106, 115-117. Πβ. ἐπίσης τὴν ἀποψη τοῦ André Calmette: «Après 1823, la Charbonnerie continue à fonctionner, mais elle est sans force» (ὅπως παρατίθεται ἀπὸ τὸν Lehning, σ. 290, σημ. 53). Ἔχει ἴσως ἐνδιαφέρον ἡ ἐπισήμανση, ὅτι ὁ Κάλβος ἔρχεται νὰ ζήσει στὸ Παρίσι σὲ αὐτὰ τὰ ἐνδιάμεσα χρόνια.

40. Βλ. Goblot, σ. 29-32. Θεωρεῖται ἐπίσης, ὅτι ὁ Dubois ὑπῆρξε ὁ βασικὸς ἰδρυτὴς τῆς ἐφημερίδας (αὐτ., σ. 29).

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1824, οἱ δύο φίλοι Καρμπονάροι ἱδρυσαν τὸ *Globe*. Ἡ γαλλικὴ ἐφημερίδα τάχθηκε ἀμέσως στὸ πλευρὸ τῆς ἀγωνιζόμενης Ἑλλάδας. Πολλοὶ ἀκόμη συντάκτες τοῦ *Globe* εἶχαν θητεία καρμποναρική. Ὅλοι ἔγιναν ἀμέσως ἐνθουσιώδεις φιλέλληνες.⁴¹

Τὸ *Globe* συνδέεται μὲ τὸν ποιητὴ τῶν Ὠδῶν ἀπὸ πολλοὺς δρόμους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βιβλιοκρισία γιὰ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τῆς *Λύρας*, στὴν ἐφημερίδα τῶν παλαιῶν Καρμπονάρων θὰ δημοσιευτεῖ, ταχύτατα ἐπίσης, ἐκτενὴς κριτικὴ γιὰ τὴ δευτέρη συλλογὴ τῶν Ὠδῶν, ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι στίς 26 Ἀπριλίου τοῦ 1826. Ἡ βιβλιοκρισία τοῦ *Globe* γιὰ τὶς *Νέες Ὠδὲς* παρουσιάστηκε στίς 13 Μαΐου 1826 (τ. 3, ἀρ. 61, σ. 322-324). Στὸ τέλος τῆς βιβλιοκρισίας, ἡ ἐφημερίδα εἶχε ἀναδημοσιεύσει ὁλόκληρη τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κάλβου πρὸς τὸν Λαφαγιέτ.⁴²

Τὸ *Globe* μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Κάλβου στὸ Παρίσι. Γνωρίζουμε ὅτι στίς στήλες τῆς ἐφημερίδας δημοσιεύτηκαν δύο ἐνυπόγραφα ἄρθρα τοῦ Κάλβου.⁴³ Εἶναι ἄδηλο, ἂν ὑπάρχουν καὶ ἄλλες, ἀνυπόγραφες, συνεργασίες. Πρέπει ἀκόμη νὰ ὑπογραμμιστεῖ τὸ ἀκόλουθο στοιχεῖο. Ἐναν χρόνον πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῆς δευτέρας συλλογῆς, στὸν κύκλο τοῦ *Globe* εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἕλληνας ποιητὴς ἐτοιμάζεται νὰ ἐκδώσει νέα σειρά Ὠδῶν. Ἡ ἐπικείμενη ἐκδοσὴ ἀνακοινώνεται ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα τὸν Μάιο ἤδη τοῦ 1825. Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τῆς ἀγγελίας δημοσιεύει μάλιστα ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὰ περιεχόμενα τῆς δευτέρας συλλογῆς.⁴⁴

Γίνεται σαφὲς ἀπὸ πολλὰ τεκμήρια, ὅτι ὁ Κάλβος διατηρεῖ στενὴ σχέση καὶ συνεργασία μὲ τὸ *Globe* σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς διαμονῆς του στὸ Παρίσι. Ἀς σημειωθεῖ μάλιστα, ὅτι ἦταν περίπου συνομήλικος μὲ ἐκείνους τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ «ἔφηβου φιλελευθερισμοῦ», ποὺ εἶχαν γεννηθεῖ οἱ περισσότεροι μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1789.

Ὁ ὄργανο τοῦ καρμποναρισμοῦ καὶ τοῦ φιλελληνισμοῦ, γενικὸ ἐπίσης στρατηγεῖο τοῦ ρομαντισμοῦ στὰ ἴδια χρόνια, τὸ *Globe* στάθηκε ἓνα ἀπὸ τὰ σπου-

41. Γιὰ τὸν φιλελληνισμό τοῦ *Globe* βλ. Goblot, σ. 357-364 κυρίως, καὶ Καρατζᾶ, σ. 59-64.

42. Γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν *Νέων Ὠδῶν* βλ. *Bibliographie de la France, Année 1826*, τχ. 33 (Τετάρτη 26 Ἀπριλίου 1826) 355, ἀρ. 2506. Ἀνακοίνωσα τὸ στοιχεῖο στὴ μελέτη μου «Στοιχεῖα γιὰ τὸ Χρονολόγιο Ἀνδρέα Κάλβου. Ἡ ἐκδοσὴ τῶν *Νέων Ὠδῶν* στὸ Παρίσι», *Θέματα λογοτεχνίας*, τχ. 29 (Μάιος - Αὐγούστος 2005) 103-104. Γιὰ τὴ βιβλιοκρισία τοῦ *Globe* πβ. Καρατζᾶ, σ. 68.

43. *Le Globe*, τ. 2, ἀρ. 160 (20 Σεπτεμβρίου 1825) 829-830 καὶ τ. 3, ἀρ. 37 (18 Μαρτίου 1826) 199. Βλ. Μάριο Βίττι, «Τὰ κατὰ Παῦλον καὶ Βιργινίαν» καὶ ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ Κάλβου», *Ὁ Ἐρανιστής*, 11 (1974) 57-66. Τοῦ ἴδιου, *Ὁ Κάλβος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, ἔ.π., σ. 92-100, 105-117. Πβ. Goblot, σ. 345, 579.

44. Βλ. *Le Globe*, τ. 2, ἀρ. 110 (21 Μαΐου 1825) 559. Πβ. Καρατζᾶ, σ. 68.

δαιότερα ἔντυπα στὴ Γαλλία τῆς Παλινόρθωσης.⁴⁵ Ἡ ἐφημερίδα συνδυάζει ποι- κίλες ὁρατὲς ἐνδείξεις γιὰ τοὺς κρυφοὺς συνδέσμους τοῦ Κάλβου μὲ τοὺς γάλ- λους Καρμπονάρους. Στὸν κύκλο τοῦ *Globe* ἀνῆκαν πολλοὶ ἄνθρωποι τῶν γραμ- μάτων, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς λόγιας δημοσιογραφίας. Συγκροτοῦσαν τὸ οἰκεῖο περιβάλλον γιὰ τὸν ποιητὴ μας καὶ τὴ φυσικὴ κοινωνία τῶν συνομηλίκων. Οἱ ἴδιοι γνώριζαν ἄριστα τὴν ἐκδοτικὴ ἀλυσίδα τῆς πρωτεύουσας καὶ εἶχαν ταχύ- τατὴ πρόσβαση στὰ παρισινὰ τυπογραφεῖα. Ἄς προστεθεῖ ἐπιπλέον ὅτι, στὰ χρόνια τῆς πρώτης Καρμπονερίας, ὁ Pierre Leroux ἀσκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τυπογράφου.⁴⁶

Οἱ Globistes ἦταν ἐπίσης δεδηλωμένοι βυρωνολάτρες. Σὲ περίπτωση, δη- λαδῆ, ποὺ ὁ Κάλβος εἶχε γνωρίσει κάποιους ἀπὸ αὐτοὺς στὴ Γενεύη (ἴσως καὶ στὸ Παρίσι, πρὶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1824), ὅπωςδῆποτε θὰ εἶχαν ἀμέσως συν- δεθεῖ χάρις σὲ ἓνα κοινὸ θέμα συζήτησης καὶ λατρείας. Οἱ φιλελεύθεροι νέοι τῆς ἐποχῆς, οἱ λόγιοι καὶ οἱ ποιητὲς συμμερίζονταν τότε τὸν ἴδιο ἐνθουσιασμό γιὰ τὸν λόρδο Καρμπονάρο, τὸν δημοφιλέστερο ποιητὴ τῆς δεκαετίας.⁴⁷

Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο ποὺ πρέπει νὰ καταγραφεῖ ἀφορᾷ τὸν γάλλο μετα- φραστὴ τῶν *Νέων Ὁδῶν*, τὸν ποιητὴ Guillaume Pauthier (de Censay). Ὁ βυρωνολάτρης Πωτιέ, ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους μεταφραστὲς στὴ Γαλλία τοῦ *Childe Harold's Pilgrimage*, ἐπρόκειτο σύντομα νὰ ἀποκτήσει ἐνεργὸ ρόλο στὴν ἐκδοσὴ τοῦ *Globe*. Περιλαμβάνεται στὴ νέα γενιὰ συνεργατῶν ποὺ στρατολό- γησε ὁ Dubois, καὶ συμμετέχει ἀπὸ τὸ 1828 στὴ συντακτικὴ ὁμάδα τῆς ἐφη- μερίδας.⁴⁸ Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Πωτιέ στὴ σύνταξη τοῦ *Globe* προσθέτει ἀκόμη μίαν ἰσχυρότατὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὸ καρμποναρικὸ περιβάλλον τοῦ Κάλβου στὸ Παρίσι.

Ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε καὶ ὅλες οἱ πιθανότητες προσανατολίζουν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Οἱ Καρμπονάροι, καὶ μάλιστα οἱ συνεργάτες τοῦ

45. Γιὰ τὴ ρομαντικὴ στράτευση τοῦ *Globe* βλ. κυρίως Goblot, σ. 380-395 κπολ. Γιὰ τὴ φιλελληνικὴ βλ. παραπάνω, σημ. 41.

46. Βλ. Spitzer, σ. 307.

47. Ἀπὸ τὸ 1820 καὶ μετὰ, ὅταν ἡ βυρωνικὴ ποίηση εἶχε εἰσβάλει ἀποφασιστικὰ στὰ γαλλικὰ γράμματα, οἱ νεαροὶ γάλλοι διανοούμενοι συγκεντρώνονταν σὲ λογοτεχνικὰ σαλόνια, γιὰ νὰ διαβάσουν ποιήματα τοῦ Μπάιρον. Οἱ μελλοντικοὶ συντάκτες τοῦ *Globe* βρίσκονταν ὅλοι ἐκεῖ (βλ. Edmond Estève, *Byron et le romantisme français*, Παρίσι 1907 καὶ 1929, σ. 63). Γιὰ τὴ θέση ποὺ ἔχει ὁ Μπάιρον στὶς στήλες τοῦ *Globe* καὶ στὶς προ- τιμήσεις τῶν συντακτῶν τῆς ἐφημερίδας βλ. Goblot, σ. 377, 396, 400, 654 (σημ. 111, 112). Τὸ ἐνδεχόμενο τῆς παλαιότερης γνωριμίας τους στὸ Παρίσι συνδέεται μὲ τὸ ταξίδι ποὺ ἀπομνημονεύεται στὴν πρώτη ὠδὴ τῆς *Λύρας*. Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα θὰ συζητηθεῖ παρακάτω.

48. Γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ Πωτιέ στὶς τάξεις τοῦ *Globe* βλ. Goblot, σ. 500, 561, 674 (σημ. 159). Γιὰ τὴ βυρωνικὴ ταυτότητα τοῦ Πωτιέ βλ. τὴ μελέτη μου «Ἡ ἀνακρεόντεια εἰσαγωγὴ τῆς ὠδῆς «Εἰς Ψαρά»», ὁ.π., σ. 165-166 κυρίως. Ἡ μετάφρασή του γιὰ τὸ *Childe Harold's Pilgrimage* ἦταν ἔμμετρη καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1828.

Globe, ἀνέλαβαν τὴν ἐπιβαλλόμενη ἀδελφικὴ ἀποστολὴ γιὰ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τῆς *Λύρας* καὶ γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ Κάλβου στὸ Παρίσι. Αὐτὴ μάλιστα ἡ ἀποστολὴ συντονιζόταν ἀπόλυτα μὲ τὰ φιλελληνικὰ καὶ μὲ τὰ λογοτεχνικὰ τους ἐνδιαφέροντα. Δὲν ἀποκλείεται ἄλλωστε, παρὰ τὴν ἔλλειψη τεκμηρίων, ὅτι σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Καρμπονάρους βρισκόταν καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος. Ὁ ἐκδότης τῆς *Μέλισσας* εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴ γαλλικὴ μετάφραση καὶ ἔκδοση τῆς *Λύρας*.⁴⁹

Φαίνεται τελικὰ, ὅτι οἱ ἐκδότες καὶ οἱ συντάκτες τοῦ *Globe* ὑποδέχθηκαν στὸ πρόσωπο τοῦ ζακύνθιου ποιητῆ τὸν Καλὸ Ἐξάδελφο ἀπὸ τὴ Γενεύη. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ, ὅτι τὸ ὑψηλότερο καθῆκον καὶ ἡ μεγαλύτερη χαρὰ τῶν Καρμπονάρων ἦταν ἡ ἀμοιβαία βοήθεια, σὲ κάθε στιγμὴ καὶ σὲ κάθε ἀνάγκη ποὺ παρουσιαζόταν.

Ὁ ὄρκος τῆς ἀλληλοβοήθειας ἀποτελοῦσε γιὰ τὴν ἀδελφότητα βασικὸ ἄρθρο πίστεως, ὅπως γιὰ ὅλες τὶς μυστικὲς ἐταιρεῖες γενικότερα. Ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα θὰ παραθέσω τὸν ὄρκο τῶν ἰταλῶν Καρμπονάρων, ἀπὸ τὸ τελετουργικὸ γιὰ τὴ μύηση στὸν πρῶτο βαθμὸ τῆς ὁργάνωσης. Στὴν κατήχηση τοῦ νεοφώτιστου, ὁ ὄρκος συμπληρωνόταν μὲ τὴ γριφώδη εἰκόνα τῆς σούπας, ποὺ σιγὸβραζε πάντοτε στὴ φωτιά. Ἡ εἰκόνα ἀποτύπωνε τὴ δέσμευση καὶ τὴν ἐτοιμότητα τῶν Καλῶν Ἐξαδέλφων γιὰ ταχύτατη ἀνταπόκριση στὶς ἀμοιβαῖες ἀνάγκες τους:

Je promets et m'oblige sur l'honneur [...] de fournir à chaque bon cousin tous les secours que mes facultés comportent; [...]

Demande — A quelle heure doit être prête la soupe des bons cousins?

Réponse — A toute heure, parce qu'il peut arriver des bons cousins.

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ μία πολύτιμη πρωτογενὴ πηγὴ γιὰ τὴν ὁργάνωση τῶν ἰταλῶν Καρμπονάρων: Sainte-Edme, *Constitution et organisation des Carbonari, ou Documents exacts sur tout ce qui concerne l'existence, l'origine et le but de cette société secrète* (Παρίσι, πρώτη ἔκδοση: Corby, Ἰούνιος 1821, δευτέρη ἔκδοση: Librairie de Peytieux 1822).⁵⁰

Τὸ γαλλικὸ βιβλίο ἔφερνε στὸ φῶς αὐθεντικὸ χειρόγραφο τῆς ἰταλικῆς Καρμπονερίας. Στὶς σελίδες του διασώζονται ἡ ἀπόκρυφη κατήχηση, οἱ παράδοξες τελετουργίες, τὰ μυστηριώδη σύμβολα καὶ οἱ κανονισμοὶ τῆς ἰταλικῆς

49. Στὴν ὑπάρχουσα ἐκτενὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Νικολόπουλο, δὲν ἔχω ἐντοπίσει καμία ἀναφορὰ γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸ *Globe* εἴτε μὲ τοὺς Καρμπονάρους.

50. Γιὰ τὰ χωρία ποὺ παρατίθενται βλ. Sainte-Edme, *Constitution et organisation des Carbonari, ou Documents exacts sur tout ce qui concerne l'existence, l'origine et le but de cette société secrète*, Παρίσι, Ἰούνιος 1821, δευτέρη ἔκδοση: Librairie de Peytieux, 1822, σ. 52 καὶ 60 ἀντίστοιχα [στὸ ἐξῆς: Sainte-Edme].

οργάνωσης. Διασώζονται επίσης πολλές πληροφορίες σχετικές με τη λειτουργία, την κοσμοθεωρία και τους στόχους της. Πρόκειται για μία από τις ελάχιστες συναφείς πηγές που διαθέτει η ιστορική έρευνα.

Το χειρόγραφο μετέφρασε και εξέδωσε το 1821 στο Παρίσι ο γάλλος λόγιος Edme-Théodore Bourg, ο έπονομαζόμενος Sainte-Edme (1785-1852). Όπως εξηγεί ο ίδιος στον πρόλογο του βιβλίου, το χειρόγραφο είχε περιέλθει στην κατοχή του το 1807, στη διάρκεια ενός ταξιδιού στη Βερόνα, άργησε όμως να το δημοσιεύσει για διάφορους λόγους. Κατά την εκτίμηση ωστόσο της σύγχρονης έρευνας, το πιθανότερο είναι ότι το βιβλίο του Sainte-Edme στηρίζεται σε ντοκουμέντα μεταγενέστερα του 1807, και πρόσφατα μάλλον σε σχέση με τον χρόνο έκδοσης του βιβλίου.⁵¹

Θα προσέξουμε τώρα και τον πρόλογο του εκδότη για τη δεύτερη έκδοση του βιβλίου. Η πρώτη έκδοση είχε κυκλοφορήσει τον Ιούνιο του 1821, λίγο μετά τη διάλυση των Ιταλών Καρμπονάρων, και άμέσως μετά την ίδρυση της πρώτης γαλλικής αδελφότητας στο Παρίσι. Σύμφωνα με τον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης, το βιβλίο του Sainte-Edme είχε αρχικά τυπωθεί σε λίγα αντίτυπα, που εξαντλήθηκαν άμέσως, έτσι προέκυψε τον επόμενο χρόνο η ανάγκη της επανέκδοσης.⁵² Προφανώς, όμως, το 1822 η αναγνωστική ζήτηση για το συγκεκριμένο βιβλίο θα ήταν μεγάλη, δεδομένου και του καρμποναρικού πυρετού στη Γαλλία. Με τη λακωνική του δήλωση, στην αρχή του βιβλίου, ο εκδότης προσπάθησε μάλλον να συγκαλύψει τους ουσιαστικούς λόγους για την επανέκδοση. Εικάζω επίσης, ότι προσπάθησε να αποτρέψει και ένδεχόμενες υπόνοιες για τη δική του συμμετοχή στα έπειστικά του χρόνου εκείνου.

Όπως σημειώθηκε στην παραπάνω ενότητα, το 1822 αποτελεί το έτος κορύφωσης στην επαναστατική δράση της πρώτης γαλλικής Καρμπονερίας. Τον χρόνο εκείνο (από τον Δεκέμβριο του 1821, για την ακρίβεια, ως τον Ιούλιο του 1822), οι συνωμοσίες και οι στρατιωτικές ανταρσίες στη Γαλλία διαδέχονταν ή μία την άλλη. Ένω οι τελευταίοι μήνες του 1822 σηματοδεύτηκαν από συνεχείς δικαστικές διώξεις και εκτελέσεις Καρμπονάρων, εξαιτίας της οίκτηρης αποτυχίας που γνώρισαν όλες οι συνωμοτικές προσπάθειες του προηγούμενου δεκαμήνου.⁵³

Θα προσέξουμε τέλος και τον γαλλικό οίκο όπου επανεκδόθηκε, το 1822, το καταστατικό των Ιταλών Καρμπονάρων. Είχε την επωνυμία «Librairie de

51. Για τα στοιχεία από τον πρόλογο του Sainte-Edme βλ. σ. 4-7. Για την εκτίμηση της σύγχρονης έρευνας βλ. Isambert, σ. 97, σημ. 1. Σύμφωνα με τον γάλλο ιστορικό, είναι πιθανόν ότι τα ντοκουμέντα που δημοσίευσε ο Sainte-Edme προέρχονταν από τη Νάπολη ή από το Πεδεμόντιο.

52. Βλ. Sainte-Edme, σ. I (Avis de l'éditeur).

53. Βλ. Lambert, σ. 101-102, όπου και αναλυτικό χρονολόγιο.

Peytieux». Οἱ συμπτώσεις γίνονται πλέον θαυματικές. Πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο οἶκο στὸν ὁποῖον ἐκδόθηκε, ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια, ἡ γαλλικὴ μετάφραση τῆς *Λύρας*. Παρουσιάζω τὰ βιβλιογραφικὰ δεδομένα τῆς ἐκδόσεως:

La lyre patriotique de la Grèce, Odes traduites du grec moderne de Kalvos, de Zante; par Stanislas Julien, Paris, Librairie de Peytieux 1824.

Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρουσιάστηκαν ὡς τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἐξέτασης, μποροῦν νὰ συναχθοῦν ὀρισμένα ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Ὁ Κάλβος βρισκόταν ὀπωσδήποτε σὲ ἐπαφὴ καὶ σὲ συνεργασία μὲ τοὺς γάλλους Καρμπονάρους, τουλάχιστον ὡς τὸ τέλος τοῦ 1824, καὶ πιθανότατα ὡς τὸ 1826. Γιὰ τοὺς συνδέσμους τοῦ μὲ τὴν παρισινὴ ὀργάνωση, ὁ κεντρικὸς καρμποναρικὸς πυρῆνας ἦταν ὁ κύκλος τοῦ *Globe*. Ἡ σχέση τοῦ μὲ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ *Globe* πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ στὴ Γενεύη.

Ὁ Filippo Buonarroti καὶ ὁ Marc-Antoine Jullien

Ἡ Γενεύη τοῦ 1821 ἀποτελοῦσε κέντρο ὑποδοχῆς καὶ σταθμὸ ἀνασύνταξης γιὰ τοὺς πρόσφυγες Καρμπονάρους τῆς Ἰταλίας. Ἐπρόκειτο σύντομα νὰ ἐξελιχθεῖ καὶ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κέντρα τοῦ φιλελληνισμοῦ.⁵⁴ Στὴν πόλη τοῦ Καλβίνου εἶχε ἐπίσης τὸ στρατηγεῖο τοῦ ὁ μεγαλύτερος ἐπαναστάτης τῆς ἐποχῆς, ὁ Μπουοναρρότι (1761-1837). Στὴν ταραγμένη ἐκείνην περίοδο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, ὑπῆρξε ὁ ἱκανότερος καὶ ὁ πιὸ ἀκούραστος συνωμότης.⁵⁵

Γεννημένος στὴν Πίζα τῆς Τοσκάνης, μὲ καταγωγὴ ποὺ ἔφτανε ὡς τὸν Μιχαὴλ Ἀγγελό, ὁ Μπουοναρρότι μυήθηκε ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία δὲ μυστικὲς ἐταιρεῖες. Διαμορφώθηκε στὶς στοές τῶν «Ἰλλουμινάτι» τῆς βόρειας Ἰταλίας, καὶ πιθανότατα ἀνῆκε τὸ 1786 σὲ στοὰ τῆς Φλωρεντίας. Τὸ 1793 πῆγε στὸ Παρίσι, ὅπου γνωρίστηκε καὶ συνδέθηκε μὲ τὸν Ροβεσπιέρο. Ἐλαβε μέρος στὴ «Συνωμοσία τῶν Ἰσων» τοῦ Babeuf (1796). Τὸν ἐπόμενο χρόνο, μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος, ἐξορίστηκε ἀπὸ τὸ Παρίσι. Ἡ ζωὴ καὶ οἱ ἐπαναστατικὲς διαδρομές του, ἐπὶ τριάντα χρόνια, μοιράστηκαν μεταξὺ Γαλλίας καὶ Γενεύης (1793-1823). Ἀπελάθηκε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴ Γενεύη τὸ 1823, παρέμεινε

54. Γιὰ τὸ καρμποναρικὸ κέντρο καὶ τοὺς φιλέλληνες τῆς Γενεύης βλ. Bertrand Bouvier, «Calvos in Geneva», ὁ.π., σ. 80-82. Γιὰ τὸ φιλελληνικὸ κίνημα τῆς πόλεως βλ. ἐπίσης Ν. Α. Βέης, «Κάλβου ἔργα καὶ ἡμέραι ἐν Ἑλβετίᾳ», *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 22 (1958), σ. 7-11 καὶ Michelle Bouvier-Bron, *Jean-Gabriel Eynard (1775-1863) et le philhellénisme genevois*, Γενεύη 1963. Πβ. Bertrand Bouvier, «Ἀγνωστο αὐτόγραφο τοῦ Κάλβου», *Μνημόσυνο Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 350-379.

55. Βλ. Hobbsawm, σ. 170. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «μεγαλύτερου ἐπαναστάτη τῆς ἐποχῆς του» ἀποδόθηκε στὸν Μπουοναρρότι ἀπὸ τὸν Μπακούιν (ὅπως μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Lehning).

παράνομα στήν Ἑλβετία, καί στή συνέχεια ἐγκαταστάθηκε στίς Βρυξέλλες (1824-1830).⁵⁶ Ἐπέστρεψε στοὺς Παρίσι ἀμέσως μετὰ τὴν Ἰουλιανὴ Ἐπανάσταση. Στάθηκε ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀναδιοργάνωσε τὴ γαλλικὴ Καρμπονερία τὸ 1830.⁵⁷

Ὁ Μπουοναρρότι ἐντάσσεται στήν οἰκογένεια τῶν γάλλων ἐπαναστατῶν ἡ ὁποία γεννήθηκε μὲ τὸ 1789. Σὲ διάρκεια σαράντα ἐτῶν, ἀπὸ τὸ 1797 ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἱδρύει καὶ διηύθυνε πολυάριθμες μυστικὲς ἐταιρεῖες σὲ εὐρωπαϊκὴ κλίμακα. Κεντρικοὶ στόχοι του ἦταν ἡ διάδοση τῶν ιδεῶν τοῦ Babeuf περὶ ἰσότητος καὶ κοινοκτημοσύνης, ὁ ἐκδημοκρατισμὸς τῆς Εὐρώπης, ἡ ἀπελευθέρωση καὶ ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἰταλίας. Ὁ Μπουοναρρότι δὲν προσέβλεπε ἀπλῶς σὲ μιὰ πολιτικὴ ἀλλαγὴ, ἀλλὰ ὁραματιζόταν τὴν ἀναγέννηση ὅλων τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Μὲ τὴ μακροχρόνιαν δράση του, θεωρεῖται ὅτι οἱ ιδέες τοῦ Babeuf καὶ ἡ γιανκοβίνικη παράδοση τῆς Γαλλίας μεταγίστηκαν στὸν εὐρωπαϊκὸ σοσιαλισμὸ.⁵⁸

Στὶς μελέτες γιὰ τὴν πρώτη γαλλικὴ Καρμπονερία, τὸ ὄνομα τοῦ ἀκούραστου συνωμότη μνημονεύεται συνεχῶς. Παραμένει ὅμως ἀδιευκρίνιστη ἡ ἀκριβὴς σχέση του μὲ τοὺς γάλλους ἐξαδέλφους. Φαίνεται βέβαιον, ὅτι ὁ Μπουοναρρότι καὶ οἱ στενοὶ συνεργάτες του βρίσκονταν σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὴν πρώτη γαλλικὴ ἀδελφότητα, ὡς τὸ 1822 τουλάχιστον.⁵⁹ Πιθανολογεῖται ἐπίσης, ὅτι ὁ παλαιὸς συμπολεμιστὴς τοῦ Babeuf κατόρθωσε νὰ ἀναδιοργανώσει τὴ γαλλικὴ Καρμπονερία ἤδη ἀπὸ τὸ 1824.⁶⁰ Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ γραμματέα του στὴ Γενεύη, τοῦ Alexandre Andryane, δικοὶ του ἄνθρωποι καθοδηγοῦσαν διάφορες καρμποναρικὲς ὁργανώσεις τῆς Γαλλίας. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του, τέλος, συνάγεται, ὅτι μυστικὲς ὁμάδες ὁπαδῶν του δροῦσαν στὴ Γαλλία πρὶν ἀπὸ τὸ 1830.⁶¹

56. Ἀντὼ τίς περισσότερες πληροφορίες ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Lehning, σ. 46, 54, 65 κ.πολ. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐνταξί του, τὸ 1786, στοὺς «Ἰλλουμινάτι» τῆς Φλωρεντίας βλ. Lambert, «Les justifications doctrinales et pratiques du secret...», ὁ.π., σ. 158. Πβ. Πορφύρης, σ. 27, σημ. 4.

57. Βλ. Lehning, σ. 69, 110 καὶ Lambert, σ. 95.

58. Βλ. Lehning, σ. 18, 45-48, 50, 59.

59. Βλ. Isambert, σ. 95-96· Spitzer, σ. 270 καὶ Lambert, σ. 95.

60. Βλ. Lambert, σ. 117.

61. Βλ. τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Μπουοναρρότι μὲ τὸν Γάλλο Charles Teste, ἕναν ἀπὸ τοὺς πιθανολογούμενους στενοὺς συνεργάτες του, στοὺς Armando Saitta, *Filippo Buonarroti. Contributi alla storia della sua vita e del suo pensiero*, Ρώμη, Edizioni di storia e letteratura, τ. 1-2 (1950-1951), βλ. τ. 2, σ. 45-54. Πβ. Lehning, σ. 68, 61. Γιὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Andryane, βλ. Spitzer, σ. 270, σημ. 182. Σημειώνω ἐπίσης ὅτι, στὰ κείμενα καὶ στίς ἐπιστολὲς τοῦ Μπουοναρρότι ποὺ ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Armando Saitta, στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ βιβλίου του, δὲν ὑπάρχει καμία ἀναφορὰ στοὺς ὄνομα τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου.

Στις μελέτες τῆς νεότερης βιβλιογραφίας, δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἐπιβεβαιώσω ὡς τὴν πληροφορία τοῦ Κ. Πορφύρη, ὅτι τὸ ἀνάτατο διοικητικὸ ὄργανο τῶν Καρμπονάρων (*Madre Vendita*) ἔδρευε στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ 1821 καὶ μετὰ. Σὲ ὅλες πάντως τὶς σχετικὲς μελέτες, προβάλλεται ὁ κεντρικὸς ρόλος ποὺ εἶχε ἡ πρωτεύουσα τῆς Γαλλίας γιὰ τὴ διασύνδεση τῶν εὐρωπαϊκῶν Καρμπονάρων.⁶² Ἐξίσου ἰσχυρὸς φαίνεται στὰ ἴδια χρόνια, ὡς τὸ 1823, ὁ ὑπόγειος ἄξονας «Παρίσι - Γενεύη», ὅπου πιστοποιεῖται συχνὴ διακίνηση ἐξαδέλφων.⁶³

Πῶς συνέχισε λοιπὸν ὁ Κάλβος τὴ ζωὴ του στὴ Γενεύη, καὶ πῶς κινήθηκε μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ μυστικοῦ ἐταιρισμοῦ ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν πόλη; Στὸ ἐρώτημα αὐτό, οἱ Ὁδῆς τῆς *Λύρας* συνεισφέρουν, νομίζω, τὶς ἀσφαλέστερες ἀπαντήσεις. Στὴ συλλογὴ τοῦ 1824, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, ἡ καρμποναρικὴ ἔμπνευση ἀνιχνεύεται σὲ πολλοὺς στίχους. Μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε μὲ βεβαιότητα, ὅτι ὁ κόσμος τοῦ Κάλβου στὴ Γενεύη φωτιζόταν ἔντονα ἀπὸ τὸν ἀστερισμὸ τῆς ἀδελφότητος.

Εἶναι ὥστόσο πολλὰ τὰ ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα δὲν μπορῶ νὰ δώσω ἀπάντηση. Πῶς ἐρμηνεύονται οἱ δεσμοὶ του μὲ τοὺς Καρμπονάρους τοῦ *Globe*; Μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὸ δαιδαλώδες δίκτυο τοῦ Μπουοναρρότι; Θὰ μπορούσαν νὰ ὀφείλονται σὲ διασυνδέσεις τοῦ ἑλβετοῦ ἐκδότη *Guillaume Fick*; Μήπως πῆγαζαν ἀπὸ ἄλλα καρμποναρικὰ κυκλώματα ἢ ἀπὸ προσωπικὲς γνωριμιές τοῦ Κάλβου; Ἴσως καὶ ἡ ἐγκατάστασή του στὸ Παρίσι, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1825, νὰ συνοδευόταν ἀπὸ κάποια μυστικὴ ἀποστολὴ. Καὶ τότε ἔγινε τελικὰ τὸ ἄγνωστο ταξίδι του «στὰ ἔνδοξα Παρίσια»; Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίσκεψή ποὺ ἀπομνημονεύεται στὴν πρώτη ὠδὴ τῆς *Λύρας* (I, κα').⁶⁴

Θεωρῶ πολὺ πιθανό, ὅτι ἐκεῖνο τὸ πρῶτο ταξίδι πραγματοποιήθηκε μὲ ἀφετηρίαν τὴ Γενεύη, στὸ διάστημα μετὰ τὸν Μάιο τοῦ 1821 ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 1824. Τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ ὑποστηρίζει ἡ καρμποναρικὴ στράτευση ποὺ συνάγεται γιὰ τὸν ποιητὴ τῆς *Λύρας*. Τὴν ὑποστηρίζουν ἐπίσης ὁ καρμποναρικὸς πυρετὸς τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας, σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ὑπόγειου ἄξονα «Παρίσι - Γενεύη». Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ συνεπάγεται ἐπάλληλες ὑποθέσεις. Ἐὰν ὁ Κάλβος πῆγε πράγματι στὸ Παρίσι ἀπὸ τὴ Γενεύη, ἴσως

62. Βλ. ἐνδεικτικὰ Lehning, σ. 60-62 καὶ Spitzer, σ. 267. Γιὰ τὴν πληροφορία τοῦ Πορφύρη, βλ. παραπάνω, σημ. 21.

63. Σχετικὰ μὲ τὰ ταξίδια καὶ μὲ τὴ δράση τοῦ Μπουοναρρότι εἶτε τῶν στενῶν συνεργατῶν του στὸ Παρίσι, ὡς τὸ 1823, βλ. ἀκόμη Lehning, σ. 53-54, 62 καὶ Spitzer, σ. 201-202, 270 (σημ. 182).

64. Γιὰ τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ Κάλβου στὸ Παρίσι βλ. τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ κυρίως στὶς ἀκόλουθες μελέτες: Γ. Θ. Ζώρας, «Ἀνδρέας Κάλβος», *Νέα Ἑστία*, 68 (1960: Ἀφιέρωμα) 41· Πορφύρης, σ. 171-172· Ἀνδρειωμένος, «Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου...», *δ.π.*, σ. 1996, 2006-2007.

πῆγε ἐκεῖ μὲ συγκεκριμένη ἀποστολὴ τῆς ἀδελφότητος. Καὶ τότε ἴσως, στὸ Παρίσι, ἐγκαινιάστηκαν οἱ γνωριμίες του μὲ τοὺς γάλλους Καρμπονάρους, καθὼς καὶ μὲ ἄλλες προσωπικότητες τῆς γαλλικῆς παιδείας. Ἀναφέρομαι κυρίως στὸν Marc-Antoine Jullien.

Ἐνα ἀκόμη ζήτημα ποὺ παραμένει δισεπίλυτο ἀφορᾷ στὴν ταυτότητα τοῦ Στανισλάς Ζυλιέν. Ὁ γάλλος μεταφραστὴς τῆς *Λύρας* εἶχε σχέση ὀργανωτικὴ μὲ τὴν ἀδελφότητα; Γνώριζε, ἀντιλήφθηκε ἢ ἐνημερώθηκε γιὰ τὸν καρμποναρικὸ συμβολισμό τῶν στίχων ποὺ μετέφραζε; Ὡς πρὸς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν ἔχω ἐντοπίσει καμία ἀπάντηση. Ὑπάρχει πάντως ἓνα στοιχεῖο ποὺ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψῃ. Εἶναι ἡ ἐκτενὴς καὶ ἐνθερμη βιβλιοκρισία ποὺ θὰ ἀφιέρῶσει τὸ *Globe*, τὸν Μάρτιο τοῦ 1825, στὸ πρῶτο σινολογικὸ ἔργο ποὺ ἐξέδωσε ὁ μεταφραστὴς τοῦ Κάλβου καὶ τοῦ Σολωμοῦ (*Le Globe*, τ. 1, ἀρ. 80, 12 Μαρτίου 1825, σ. 393-394).

Ὡς πρὸς τὸν ἐνδεχόμενο σύνδεσμο τοῦ Κάλβου μὲ τὸ κύκλωμα τοῦ γαλλο-τοσκάνου ἐπαναστάτη, ἡ ἔρευνά μου δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμη. Σὲ περίπτωση ποὺ ὁ ποιητὴς μας διατηροῦσε ὀργανωτικὴ σχέση μὲ τὸ πολυπλόκαμο δίκτυο τοῦ Μπουοναρρότι, φαίνεται πολὺ δύσκολη ἡ ἀνέυρεση σχετικῶν στοιχείων καὶ τεκμηρίων. Ἡ δυσκολία ὑπογραμμίζεται σὲ ὅλες τὶς μελέτες τῆς βιβλιογραφίας. Ὀφείλεται στὴν ἴδια τὴν ἐπαναστατικὴ θεωρία τοῦ Μπουοναρρότι καὶ στὶς ἀντιλήψεις του περὶ μυστικῶν ἐταιρειῶν. Ἡ θεωρία του διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο σὲ γραπτὸ κείμενο τὸ 1828 περίπου (*«Idée générale d'une société secrète»*).⁶⁵

Οἱ μυστικὲς ἐταιρεῖες ποὺ ἱδρύσε καὶ διηύθυνε ὁ Μπουοναρρότι βασίζονταν ὅλες στὴν ἴδια συγκεντρωτικὴ διοίκηση καὶ λειτουργία. Ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς συντρόφους του, μόνον ἓνας κλειστὸς πυρήνας, γνώριζαν τὴ δομὴ, τὴ διοίκηση καὶ τοὺς πολιτικὸς στόχους τῆς ἐταιρείας. Ἡ αὐστηρὴ ἱεράρχηση, μὲ ἐρμητικὰ στεγανὰ μεταξὺ τῶν διαφόρων ὀργανώσεων καὶ βαθμῶν, ἀποσκοποῦσε στὴν ἀδιαπέραστη μυστικότητά. Ὁ Μπουοναρρότι πίστευε ὅτι μόνον μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μπορούσε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐπιβίωση τῆς ἐταιρείας ἀπέναντι στοὺς ποικίλους κινδύνους (προδοσίες, διωγμοί, διείσδυση πρακτόρων). Σὲ αὐτὸ τὸ σύστημα διοίκησης, τὰ μέλη τῶν ἐπιμέρους ὀργανώσεων καὶ τῶν χαμηλότερων βαθμῶν ἀγνοοῦσαν τὸ ὄνομα καὶ κάθε ἄλλο στοιχεῖο ἐκείνων ποὺ τοὺς καθοδηγοῦσαν. Στὴν ὑψηλὴ κορυφὴ τῆς πολυσύνθετης πυραμίδας βρισκόταν ὁ Μπουοναρρότι μὲ τοὺς πρὸ ἐμπιστοὺς συνεργάτες του. Θεωρεῖται ἐπίσης, ὅτι ὁ μέγας ἐπαναστάτης εἶχε υἱοθετήσει στὶς ἐταιρεῖες του τὴν αὐστηρὴ δομὴ καὶ τὶς ἀρχὲς τῶν «Ἰλλουμινάτι».⁶⁶

65. Πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Armando Saitta, στὸ *Filippo Buonarroti*, ὁ.π., τ. 2, σ. 92-116.

66. Γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Μπουοναρρότι περὶ μυστικῶν ἐταιρειῶν βλ. Lehning, σ. 50-

Παρά τὰ πολλὰ ἐρωτήματα, πάντως, ἡ εἰκόνα ποὺ συγκροτεῖται γιὰ τὸ καρμποναρικό περιβάλλον τῆς Γενεύης δὲν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπαράτηρητη. Ὁ Κάλβος συνυπῆρξε μὲ τὸν Μπουοναρρότι στὴν ἴδια πόλη ἐπὶ δύο χρόνια, ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο / Μάιο τοῦ 1821 ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1823 τουλάχιστον, ὅταν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς Γενεύης ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ἀπέλαση τοῦ μεγάλου συνωμότη. Ὁ Κάλβος ἐξἄλλου ἔφτασε στὴ Γενεύη ὡς στέλεχος τῶν ἰταλῶν Καρμπονάρων, ἔφτασε δὲ ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα τοῦ Μπουοναρρότι, τὴν Τοσκάνη. Ἐνῶ τὰ χρόνια τῆς συνύπαρξης συμπίπτουν ἀκριβῶς μὲ τὴ ζωὴ καὶ μὲ τὴ δράση τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας (1821-1823). Τέλος, ὁ ἄξο-νας «Παρίσι - Γενεύη», μὲ κύριο παράγοντα τὸ δίκτυο τοῦ Μπουοναρρότι, ἐπι-βεβαιώνεται καὶ στὴν πορεία τοῦ Κάλβου.

Ἄς προστεθεῖ, ὅτι ὑπάρχουν σχετικὰ καὶ ὀρισμένες ἰσχυρὲς ἐνδείξεις, ποὺ ἐντοπίστηκαν ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἐρευνά μου. Ὑποδεικνύουν συγκεκριμένες κα-τευθύνσεις γιὰ τὰ ἐπόμενα στάδια τῆς ἀναζήτησης. Μὲ τὴ συστηματικότερη διερεύνηση ἐνδέχεται νὰ προκύψουν ἀσφαλέστερα δεδομένα.

Δίπλα στὸ *Globe*, τὸ περιοδικὸ *Revue encyclopédique* σχηματίζει τὸν δεῦτερο πόλο διασυνδέσεων ποὺ ὑποστηρίζει τὸν Κάλβο στὸ Παρίσι. Γιὰ τὸ περιοδικὸ καὶ τὸν ἐκδότη του Marc-Antoine Jullien ὑπάρχουν ἀρκετὲς πλη-ροφορίες στὴν καλβικὴ βιβλιογραφία. Θὰ μνημονεύσω ἐδῶ μόνο τὴ σχέση τοῦ Jullien μὲ τὴν Ἀναγνωστικὴ Ἑταιρεία τῆς Γενεύης. Πιθανολογεῖται, ὅτι ὁ γάλλος ἐκδότης γνωρίστηκε μὲ τὸν Κάλβο μέσα ἀπὸ τὸ δίκτυο τῆς Ἀναγνω-στικῆς Ἑταιρείας.⁶⁷

Ὁ Marc-Antoine Jullien (1775-1848) ἔζησε καὶ ταυτίστηκε μὲ τὴν ἐπο-χὴ τῶν ἐπαναστάσεων. Ἡ νεότητά του σηματοδεύτηκε ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἐπανά-σταση καὶ τοὺς γιανκωβίνους. Συνεργάτης καὶ φίλος τοῦ Ροβεσπιέρου, φίλος ἐπίσης τοῦ Λαφαγιέτ, διατηροῦσε πολλοὺς δεσμοὺς μὲ περιώνυμους ἐπαναστά-τες, καθὼς καὶ μὲ μυστικὲς ἐταιρεῖες τεκτονικῆς προέλευσης. Σὲ στενὴ σχέση μὲ τὸν ἐλευθεροτεκτονισμὸ βρίσκονταν ὁμοίως οἱ Καρμπονάροι. Ἀλλωστε ἡ ἀδελφότητα εἶχε γεννηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ καὶ πατριωτικὴ παράδοση τῶν στοῶν.⁶⁸

51, 57 καὶ Lambert, «Les justifications doctrinales et pratiques du secret...», ὁ.π., σ. 158-162. Γιὰ τὴ σχέση μὲ τοὺς «Ἰλουμινάτι» τοῦ Adam Weishaupt βλ. Saitta, *αὐτ.*, τ. 1, σ. 114-118 καὶ Lehning, σ. 50, 55 κ.ἐξ.

67. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Jullien μὲ τὴν Ἀναγνωστικὴ Ἑταιρεία βλ. Bouvier, «Calvos in Geneva», ὁ.π., σ. 44. Πβ. Ἀνδρειωμένος, «Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου...», ὁ.π., σ. 2013.

68. Γιὰ τοὺς δεσμοὺς τοῦ Jullien μὲ μυστικὲς ἐταιρεῖες καὶ μὲ τοὺς τέκτονες τῆς Γαλλίας, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ παράδοση τῶν στοῶν, βλ. Helmut Goetz, *Marc-Antoine Jullien de Paris. L'évolution spirituelle d'un révolutionnaire*, γαλλ. μτφρ. C. Cuénot, Παρίσι, Institut Pédagogique National, 1962, σ. 145-146. Βλ. *αὐτ.*, σ. 195-

Τὸ περιοδικὸ ποὺ ἱδρύσκει καὶ διηύθυνε ὁ Jullien de Paris ἦταν πασίγνωστο στὴ Γαλλία τῆς Παλινόρθωσης, ὅπως καὶ τὸ *Globe*. Τὸ ἐναλλακτικὸ ὄνομα ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ γάλλος ἐκδότης ἦταν ἐπιλογή, γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὸν πατέρα του, ὁμοίως Marc-Antoine Jullien. Καὶ ἐκεῖνος εἶχε διαδραματίσει ρόλο στὴ δημόσια ζωὴ τῆς χώρας.⁶⁹ Μὲ τὸ ὄνομα Jullien de Paris, ὁ φίλος τοῦ Κάλβου ὑπέγραφε ὅλα τὰ ἄρθρα του στὸ περιοδικό.

Ἀπὸ τότε ποὺ ἱδρύθηκε (1819), ἡ *Revue encyclopédique* ἀγωνίστηκε σταθερὰ στὸ στρατόπεδο τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν. Πολὺ σύντομα, ἀναδείχθηκε ἐπίσης σὲ ἰσχυρὸ ὄργανο τοῦ φιλελληνισμοῦ. Ὁ Jullien πίστευε καὶ ἔδωσε ἐμφαση στὸν διεθνιστικὸ χαρακτήρα τοῦ περιοδικοῦ. Πολλὲς σελίδες σὲ κάθε τεύχος ἦταν ἀφιερωμένες στὴν ἐπισκόπηση βιβλίων καὶ θεμάτων ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον — ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ ὡς τὴν Ἀμερική. Τὸ ἰδεώδες τοῦ διεθνισμοῦ ἀνῆκε στὶς προτεραιότητες τῆς Γαλλίας καὶ τῆς μεγάλης ἐκείνης ἐπαναστατικῆς περιόδου. Ἡ *Revue encyclopédique* κυκλοφοροῦσε καὶ διαβάζόταν στὶς περισσότερες περιοχὲς τῆς Εὐρώπης, ἔστω καὶ ἀκρωτηριασμένη ἀπὸ τὴ λογοκρισία τῶν ἀστυνομικῶν ἀρχῶν. Εἶχε ἐπίσης κυκλοφορία καὶ κύρος στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπως σημείωνε ὁ Jullien σὲ ἐπιστολὴ του τὸ 1825.⁷⁰

Ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ μνημονεύτηκαν γιὰ τὸ περιοδικὸ καὶ τὸν διευθυντὴ του (διεθνισμός, φιλελληνισμός, σχέση μὲ ἐπαναστάτες καὶ μὲ τεκτονικὲς στοῖες) συνθέτουν τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τοῦ καρμποναρισμοῦ. Ὡστόσο, ὡς τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἔρευνας, δὲν ἔχω ἐντοπίσει στοιχεῖα καὶ ρητὲς ἀναφορὲς σχετικὰ μὲ τὴν ἐνδεχόμενη καρμποναρικὴ ταυτότητα τοῦ Jullien. Σημειῶνω ὅτι ἡ ἔρευνά μου ἔχει ἤδη καλύψει τὴ μελέτη τῆς *Revue encyclopédique*.

Ἀξίζει πάντως νὰ καταγραφεῖ μία πληροφορία, ποὺ συνδέει τὸν Marc-Antoine Jullien μὲ τὸν Μπουοναρρότι. Στὴ γιανωβίνικη νεότητά του, ὁ Jullien εἶχε λάβει ἐπίσης μέρος στὴ «Συνωμοσία τῶν Ἰσων», καὶ εἶχε γνωριστεῖ ἀπὸ τότε μὲ τὸν Μπουοναρρότι. Οἱ δύο παλαιοὶ σύντροφοι δὲν διατήρησαν καλὲς σχέσεις ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους. Στὰ 1836-1837 μίλησαν μὲ πολὺ πι-

196, σχετικὰ μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ του θητεία. Ἐξαιτίας τῆς ὁμοιότητος στὰ ἐπώνυμα, ὁ ἐκδότης τοῦ περιφημοῦ περιοδικοῦ συγχέεται συχνὰ στὴν καλβικὴ βιβλιογραφία μὲ τὸν μεταφραστὴ τῆς *Λύρας* Στανισλάς Ζυλιέν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, στὶς σελίδες τῆς μελέτης μου, σημειῶνω πάντοτε τὸ ὄνομά του στὰ γαλλικά.

69. Βλ. Eugenio Di Rienzo, *Marc-Antoine Jullien de Paris. Una biografia politica*, Νάπολη, Guida editori, 1999, σ. 23. Ὁ γάλλος ἐκδότης εἶχε γεννηθεῖ στὸ Παρίσι, ἐξ οὗ καὶ τὸ ψευδώνυμο Jullien de Paris.

70. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Jullien πρὸς τὸν Sismondi, ὅπως παρατίθεται ἀπὸ τὸν Eugenio Di Rienzo, *αὐτ.*, σ. 292, σημ. 52. Βλ. σ. 291-294 γιὰ τὴν πανευρωπαϊκὴ κυκλοφορία τοῦ περιοδικοῦ, καὶ Goetz, *Marc-Antoine Jullien de Paris...*, ὁ.π., σ. 198.

κρὰ λόγια ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλον.⁷¹ Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ εἶχε παραμείνει ἢ νὰ ξαναέγινε ἡ σχέση συντροφικῆ, ὅταν ὁ Κάλβος βρισκόταν στὴ Γενεύη. Ἦταν τὰ χρόνια τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας, τότε ποὺ ὁ Μπουοναρρότι προσπαθοῦσε νὰ καθοδηγήσει μὲ κάθε τρόπο τοὺς ἐξαδέλφους του τῆς Γαλλίας.

Τέλος, μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἔρευνάς μου, φαίνεται ἐλάχιστα πιθανὸ νὰ συνδέθηκαν ὁ Κάλβος καὶ ὁ Jullien μέσα ἀπὸ τὸ κύκλωμα τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας τῆς Γενεύης. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖ ἡ βιογραφία τοῦ γάλλου ἐκδότῃ τὴν ὁποία συνέγραψε ὁ γνωστός μας Sainte-Edme. Ἡ συγκεκριμένη μελέτη ἐκδόθηκε τὸ 1842, στὸ πλαίσιο ἑνὸς πολύτομου ἔργου τοῦ Sainte-Edme (*Biographie des hommes du jour*).

Ὅταν συντάσσεται ἡ βιογραφία του, ὁ Jullien βρίσκεται ἀκόμη στὴ ζωὴ. Γίνεται σαφές καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, ὅτι ὁ ἴδιος δίνει πληροφορίες στὸν βιογράφο του. Στὶς σελίδες τῆς μελέτης δὲν ἐντοπίζεται καμία ἐνδειξὴ ἢ ἀναφορὰ στὴν Καρμπονερία, μὲ τὴν ἱστορία τῆς ὁποίας ἦταν ἰδιαίτερα ἐξοικειωμένος ὁ βιογράφος Sainte-Edme. Οὔτε γίνεται πουθενὰ λόγος γιὰ τὴν Ἀναγνωστικὴ Ἑταιρεία τῆς Γενεύης. Στὸ τέλος μάλιστα τῆς βιογραφίας, παρατίθεται ἀναλυτικὸς κατάλογος μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ποικίλων ἐταιρειῶν στὶς ὁποῖες ἦταν μέλος ὁ Jullien — στὴ Γαλλία, ὅπως καὶ σὲ ξένες χῶρες. Ἡ Ἀναγνωστικὴ Ἑταιρεία τῆς Γενεύης δὲν καταγράφεται στὸν κατάλογο. Ὡς πρὸς τὴν Ἑλβετία, μνημονεύεται μόνο μιὰ ἐταιρεία τῆς Ζυρίχης. Ἀπὸ τὸν ἴδιο κατάλογο τεκμαίρεται ὅτι ὁ Jullien ἦταν μέλος τοῦ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου Παρισίων.⁷²

Ἱταλοὶ καὶ γάλλοι Καρμπονάροι

Ἡ πρώτη γαλλικὴ Καρμπονερία στάθηκε ὁ ἄμεσος διάδοχος τῆς ἰταλικῆς καὶ ὁ θεματοφύλακας, σὲ μεγάλῳ βαθμῷ, τῆς δικῆς της παράδοσης. Τελικά, χάρις στὴ γαλλικὴ ἀδελφότητα, διασώθηκαν πολλὲς πληροφορίες καὶ γιὰ τοὺς ἰταλοὺς Καρμπονάρους.

Ὅπως σημειώθηκε νωρίτερα, ἡ ἡγετικὴ γαλλικὴ ὀργάνωση ἰδρύθηκε στὸ Παρίσι, τὸν Μάιο μᾶλλον τοῦ 1821 (Haute Vente ἢ Vente Suprême). Ἰδρύθηκε μὲ βάση τὶς ιδέες, τοὺς συμβολισμοὺς καὶ τὴν κατῆχηση τῶν ἰταλῶν Καρ-

71. Βλ. τὴ σχετικὴ μαρτυρία κοινοῦ γνωρίμου, ἡ ὁποία καταγράφεται στὸ R. Bouis, «Quelques lignes de Buonarroti relatives à Jullien de Paris», *Annales historiques de la Révolution française*, ἔτος 26, ἀρ. 134.

72. Βλ. Sainte-Edme καὶ Germain Sarrut, *Biographie de M. Jullien de Paris (Marc-Antoine)*. *Extrait de la «Biographie des hommes du jour»*, Παρίσι 1842, σ. 1-46 (σ. 45-46, ὁ κατάλογος τῶν ἐταιρειῶν).

μπονάρων. Τὸ ἰταλικὸ καταστατικὸ τὸ μετέφερε ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο γάλλους φυγάδες μετὰ τὴ συνωμοσίᾳ τοῦ Αὐγούστου 1820. Ὀνομαζόταν Pierre Dugied καὶ εἶχε καταφύγει στὴ νότια Ἰταλία. Ἐπέστρεψε στὸ Παρίσι στὶς ἀρχὲς τοῦ 1821, ἔχοντας τὴν ἐμπειρία τῆς ἰταλικῆς Καρμπονερίας καὶ τὸ πρωτότυπο καταστατικὸ κείμενο στὶς ἀποσκευές του. Συγκροτήθηκε ἀμέσως μία ἐπιτροπὴ ἀπὸ παλαιούς συντρόφους του, ποὺ ἀνέλαβαν νὰ μεταφράσουν τὸ ἰταλικὸ κείμενο καὶ νὰ τὸ προσαρμόσουν στὶς γαλλικὲς συνθήκες.⁷³

Οἱ μελετητὲς ἐκτιμοῦν ὅτι τὸ κείμενο, στὸ ὁποῖο κατέληξε ἡ ἀρχικὴ ἐπιτροπὴ, ἀναπροσαρμόστηκε ἀκολούθως, κατὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας, ἐπίσης ὅτι ἐμπλουτίστηκε μὲ τίς πολιτικὲς ἰδέες ἐπομένων μελῶν τῆς καθοδήγησης. Ἀπὸ τὴ διαδικασίᾳ αὕτῃ προέκυψε ἡ ἀρχαιότερη πηγὴ ποὺ διασώζεται γιὰ τὴν πρώτη γαλλικὴ ἀδελφότητα. Πρόκειται γιὰ χειρόγραφο, ποὺ ἐπιγράφεται «Code de la X». Ἀπόκειται στὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας (F⁷ 6684). Ὁρισμένοι ἱστορικοὶ συμφωνοῦν, ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ ἴδιο τὸ καταστατικὸ τῆς ὀργάνωσης.⁷⁴

Στὸν «Code de la X» περιγράφονται ἡ δομὴ, οἱ συμβολισμοὶ καὶ ἡ κατ'ἑξῆς τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας. Καταγράφονται ἐπίσης οἱ κυριότερες ἀλλαγές ποὺ οἱ Γάλλοι θέλησαν νὰ ἐπιφέρουν στὸ κληροδότημα τῶν ἰταλῶν ἐξαδέλφων. Στὸν γαλλικὸ Κώδικα μνημονεύεται συγκεκριμένα ἡ συρρίκνωση ποὺ ἀποφασίστηκε γιὰ τὸν ἐκτενὴ θρησκευτικὸν συμβολισμό τῶν Ἰταλῶν. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ «Code de la X», ἔχουν μελετηθεῖ οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὴ γαλλικὴ καὶ στὴν ἰταλικὴ Καρμπονερία σὲ θέματα τυπικοῦ, κατ'ἑξῆς, ὀργανωτικῆς δομῆς καὶ πολιτικῆς θεωρίας.⁷⁵

Στὴ σύγχρονη ἔρευνα, ὥστόσο, ἐπανερχεται ἕνα ἐπίμονο ἐρώτημα. Αὐτὲς οἱ ἀλλαγές ποὺ μνημονεύονται στὸν «Code de la X», ἐφαρμόστηκαν πράγματι στοὺς κανονισμοὺς καὶ στὴν πρακτικὴ τῆς πρώτης γαλλικῆς ἀδελφότητας; Ἡ σχεδιάστηκαν ἀπλῶς σὲ προγραμματικὴ βάση; Εἶναι βέβαιο ὅτι, σὲ θέματα τυπικοῦ καὶ κατ'ἑξῆς, οἱ πληροφορίες τοῦ «Code de la X» βρίσκονται σὲ ἀσυμφωνία πρὸς ὅλες τίς ὑπόλοιπες σύγχρονες πηγές (δικαστικὲς μαρτυρίες, ἀστυνομικὲς ἀναφορές, ἀπομνημονεύματα Καρμπονάρων). Σύμφωνα μὲ ὅλες τίς ἄλλες μαρτυρίες δηλαδὴ, ἡ πρώτη γαλλικὴ Καρμπονερία λειτούργησε κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ἰταλικῆς σὲ ἐπίπεδο τυπικοῦ, συμβόλων καὶ συνθηματικῶν κωδίκων.⁷⁶

73. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. κυρίως Isambert, σ. 87-88 καὶ Spitzer, σ. 230-213,

74. Βλ. κυρίως Isambert, σ. 96-97. Πβ. Spitzer, σ. 233. Σημειῶνω ἐδῶ, ὅτι δὲν στάθηκε ἀκόμη δυνατό νὰ μελετήσω τὰ ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς Καρμπονάρους. Μέχρι πρόσφατα ἦταν κλειστὰ γιὰ λόγους συντήρησης καὶ μικροφωτογράφησης. Ἡ γνώση μου γιὰ τὸν «Code de la X» βασίζεται σὲ ἀναδημοσιεύσεις καὶ στὶς μελέτες τῆς βιβλιογραφίας.

75. Βλ. κυρίως Isambert, σ. 96-104.

76. Βλ. Spitzer, σ. 233-234 καὶ Lambert, σ. 109-115.

Σὲ θέματα πάντως πολιτικῆς θεωρίας, ἡ μαρτυρία τοῦ «Code de la X» πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀξιόπιστη. Ἐναρμονιζόταν ἐξάλλου μὲ τὴν παράδοση τῆς Ἐπανάστασης καὶ μὲ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1791. Στὶς πολιτικὲς ἀρχὲς τῶν γάλλων Καρμπονάρων, ὅπως ἀποτυπώθηκαν στὸν «Code de la X», εἶναι πρόδηλη ἡ σφραγίδα τοῦ Λαφαγιέτ. Ἐγινε λόγος νωρίτερα γιὰ τὸν διεθνιστικότερο προσανατολισμὸ τῆς γαλλικῆς ὀργάνωσης. Ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς πῆγαζε ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Λαφαγιέτ καὶ ἀπὸ τὰ ριζοσπαστικὰ συνταγματικὰ ἄρθρα τοῦ 1791.⁷⁷ Τὸ ζήτημα δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ διεξοδικότερα. Πιστεύω ὅμως, ὅτι ἡ πολυσυζητημένη ἐπιστολὴ τοῦ Κάλβου πρὸς τὸν μαρκήσιο-στρατηγὸ πρέπει νὰ συνδεθεῖ καὶ μὲ τὴν ἱστορία τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Code de la X», ἔχουν διασωθεῖ ἀρκετὰ ντοκουμέντα ἀπὸ τὴ δράση τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας. Ἀκόμη καὶ ἡ γνώση γιὰ τὸ καταστατικὸ τῶν ἰταλῶν Καρμπονάρων, τὸ ὁποῖο παρουσίασε ὁ Sainte-Edme, πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν γάλλων ἐξαδέλφων καὶ τῶν γάλλων ἀναγνωστῶν. Θὰ ἀναφέρω μία ἀκόμη πηγὴ, ποὺ συνέβαλε ἰδιαίτερα στὰ θέματα καὶ στὴν πορεία τῆς ἔρευνάς μου. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔγγραφα ποὺ συντάχθηκαν, καὶ δημοσιεύτηκαν, γιὰ τὴν περιβόητη ὑπόθεση La Rochelle.

Ἡ δίκη καὶ καταδίκη τῶν τεσσάρων λοχαγῶν Καρμπονάρων, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1822, ἔφερε στὸ φῶς πολλὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία καὶ μὲ τοὺς συνθηματικούς κώδικες τῆς ὀργάνωσης. Ἡ ἀγόρευση στὴ δίκη τοῦ δημόσιου κατήγορου ἐκδόθηκε ἀμέσως στὸ Παρίσι, τὸν ἴδιο χρόνο 1822. Θεωρεῖται ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα ντοκουμέντα τῆς ἔρευνας: Louis-Antoine-François de Marchangy, *Les Carbonari dévoilés, ou Discours que M. de Marchangy, avocat-général, a prononcé pour soutenir l'accusation dans l'affaire dite de la Rochelle*.

Μὲ τὴν ὑπόθεση La Rochelle ἀποκαλύφθηκαν οὐσιαστικὰ ἡ λειτουργία καὶ οἱ κανονισμοὶ τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας.⁷⁸ Ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα δικαστικὰ ἢ ἀστυνομικὰ ἔγγραφα ποὺ ὀδηγήθηκαν στὰ πιεστήρια τῶν γαλλικῶν τυπογραφείων. Οἱ διαδοχικὲς αὐτὲς ἐκδόσεις ὑπαγορεύονταν ἀπὸ πολιτικὲς σκοπιμότητες. Ἡ κυβέρνησις τῆς Παλινόρθωσης ἔδινε εὐρύτατη δημοσιότητα στὶς συλλήψεις, στὶς ἀνακρίσεις καὶ στὶς δίκες τῶν Καρμπονάρων, προσπαθώντας νὰ περιορίσει ἔτσι τὶς διαστάσεις τοῦ κινήματος.⁷⁹

77. Βλ. Isambert, σ. 101-102 καὶ σημ. 2. Πβ. Lambert, σ. 109.

78. Βλ. Lambert, «Les justifications doctrinales et pratiques du secret...», ὁ.π., σ. 163. Σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῆς δίκης καὶ γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν ἐγγράφων ποὺ δημοσιεύτηκαν τότε βλ. ἐπίσης Lambert, σ. 110-112 κυρίως.

79. Βλ. Isambert, σ. 87.

Ἡ πρώτη συλλογὴ τῶν Ὠδῶν (1824). Ἡ Ἀρετὴ καὶ ἡ ἱερὴ τριάδα τῶν Καρμπονάρων

Τὸν τελικὸ στόχο τῆς ἐργασίας μου ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια νὰ ἀποκρυπτογραφηθεῖ ἡ καρμποναρικὴ ἐμπνευση τῆς καλβικῆς ποίησης. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτό, θὰ περιορίσω τὴ διερεύνηση στὴ συλλογὴ τῆς Γενεύης. Σὲ σχέση μετὰ τὴς Ὠδὲς τῆς Λύρας, ἡ παρισινὴ συλλογὴ τῶν Λυρικῶν ἐμφανίζει ἀξιοσημείωτες ἀποκλίσεις. Γιὰ τὴ μελέτη αὐτῶν τῶν διαφορῶν ἀπαιτεῖται ἄλλη εἰδικὴ ἐργασία.

Ἡ ἐξέταση θὰ ἐπικεντρωθεῖ κυρίως σὲ τρεῖς λέξεις-ἐννοιες τῶν Καρμπονάρων. Αὐτὸ τὸ τριπλὸ σύμβολο καθόριζε καὶ ἐρμήνευε τὸ πολὺπλευρο ἰδεῶδες τῆς Ἀρετῆς. Ἀποτελοῦσε πρωταρχικὸ στοιχεῖο μύησης καὶ τὸν κατεξοχὴν κώδικα ἀναγνώρισης γιὰ τοὺς ἰταλοὺς, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς γάλλους Καρμπονάρους.

Ἡ ἐπίμονη ἀρετολογία τοῦ Κάλβου ἔχει συσχετιστεῖ, ἤδη ἀπὸ τὸν Πορφύρη, μετὰ μυητικὰ στοιχεῖα τῶν Καρμπονάρων καὶ τοῦ μυστικοῦ ἑταιρισμοῦ.⁸⁰ Ἡ ἐννοια καὶ ἡ σημασία τῆς Ἀρετῆς προσγράφονται στὶς φιλοσοφικὲς ἀρχές τοῦ διαφωτισμοῦ.⁸¹ Πρέπει ὥστόσο νὰ διευκρινιστεῖ, ὅτι οἱ ἀξίες τοῦ 18ου αἰῶνα διατηρήθηκαν ἰσχυρὲς στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ ρομαντισμοῦ, μετὰ ὅλες τὶς αἰσθητικὲς ἀλλαγές ποὺ συντελέστηκαν.⁸²

Στὴ ρομαντικὴ ἐποχὴ ὑπῆρχε μία μόνο σημαντικὴ κοσμοθεωρία. Ἀναπτύχθηκαν παράλληλα ἀρκετὲς ἄλλες ἀπόψεις, ποὺ ἦταν κυρίως ἀρνητικὲς κριτικὲς πρὸς τὴ θεωρία αὐτή. Ἡ κυρίαρχη πάντως ἰδεολογία τοῦ ρομαντισμοῦ παρέμεινε ὁ ἀνθρωπιστικὸς διαφωτισμὸς τοῦ 18ου αἰῶνα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, λόγου χάρι, ὅτι, στὰ χρόνια τοῦ ρομαντισμοῦ, κερδίζει ἀκόμη μεγαλύτερη ἀκτινοβολία ἓνα τυπικὸ προϊόν τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα, ἡ γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια.⁸³

Ἡ Ἀρετὴ τοῦ Κάλβου ταυτίζεται μετὰ τὴν Ἐλευθερίαν καὶ ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἐλευθερίας.⁸⁴ Οἱ ἴδιες βάσεις ἀναγνωρίζονται στὶς ἠθικὲς ἀντιλήψεις τῶν Καρμπονάρων περὶ Ἀρετῆς. Ἀποκρυσταλλώνονται καὶ στὴ διδασκαλία τῶν προγόνων τους, στὴ διδασκαλίαν δηλαδὴ τῶν «Ἰλλουμινάτι» καὶ τῶν «Bons Cousins Charbonniers». Γιὰ τοὺς «Ἰλλουμινάτι», γνω-

80. Βλ. Πορφύρης, σ. 27 (σημ. 2). Πβ. αὐτ., σ. 56, σχετικὰ μετὰ τὴν ὑπαρξὴ στὴ Γερμανία μιᾶς μυστικῆς ἑταιρείας μετὰ τὴν ἐπωνυμία «Οἱ Φίλοι τῆς Ἀρετῆς».

81. Βλ. πρόχειρα *The Blackwell Companion to the Enlightenment*, ἐπιμ. John W. Yolton et al., Blackwell, 1992, σ. 542-544. Πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Πηγὲς τῆς ἐμπνευσης τοῦ Κάλβου», *Ἑλληνικὸς ρομαντισμὸς*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1982, σ. 82, 88-89.

82. Βλ. ἐνδεικτικὰ *The Cambridge Companion to British Romanticism*, ἐπιμ. Stuart Curran, Cambridge U/P, 1996, σ. 27-28, 31.

83. Σχετικὰ μετὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Hobbsawm, σ. 331, 385.

84. Βλ. Διαλησμάς, Ἀνδρέας Κάλβος. Ὠδαί, ὁ.π., Εἰσαγωγή, σ. 19.

ρίζουμε τὴ σπουδαιότητα τῆς Ἀρετῆς ἀπὸ τὸν ὅρκο τοῦ 31ου βαθμοῦ.⁸⁵ Γιὰ τοὺς «Καλοὺς Ἐξαδέλφους Ἀνθρακεῖς» τῆς Γαλλίας, θὰ παραθέσω ἐνδεικτικὰ δύο στίχους. Τοὺς τραγουδοῦσαν οἱ πρόγονοι ἀνθρακοποιοὶ τῶν Καρμπονάρων. Οἱ στίχοι προέρχονται ἀπὸ συλλογὴ τραγουδιῶν, ποὺ ἐκδόθηκε ἀνώνυμα στὴ Γαλλία τὸ 1821: *Les Charbonniers sont bons gens / [...] / En tout temps la vertu les suit.*⁸⁶

Ὡς πρὸς τὴν ὑψηλὴ σημασία ποὺ ἀπέδιδαν στὴν Ἀρετὴ οἱ ἱταλοὶ Καρμπονάροι, ἀξίζει νὰ καταγραφεῖ τὸ ἐξῆς στοιχεῖο. Στὸ *Σύνταγμα τῆς Αὐσονίας* (*Le Pacte d'Ausonie*), τὸ ὁποῖο καθόριζε τὶς ἀρχές τοῦ μελλοντικοῦ κράτους, ἡ ἀδελφότητα εἶχε προβλέψει εἰδικὴ ἐορτὴ ἀφιερωμένη στὴν Ἀρετὴ. Εἰδικές ἐορτὲς θεσπίζονταν καὶ γιὰ πολλὰς ἄλλες ἱερὲς ἐννοίες τῶν Καρμπονάρων: *De la Probité, De l'Honneur, De la Vertu, Du Courage, De la Générosité, De la Fraternité, De la Liberté, De la Patrie* κ.ἄ.⁸⁷

Τὸ *Σύνταγμα τῆς Αὐσονίας* χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 1810 περίπου. Περιλαμβάνεται στὸ βιβλίο τοῦ Sainte-Edme καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλη σύγχρονη πηγὴ. Ἀναφερόταν στὸ κράτος ποὺ ἐπρόκειτο νὰ δημιουργηθεῖ μετὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴν ἔνωση τῆς Ἰταλίας. Ἀντιπροσωπεύει ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα σχέδια γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ ἱταλικοῦ ἔθνους. Σὲ ἐκεῖνο τὸ ἰδεατὸ κράτος τῶν Καρμπονάρων, σχεδιάζονταν πολλὰς ἡμερολογιακὲς καὶ ἄλλες θεσμικὲς μεταρρυθμίσεις. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι, στὸ *Σύνταγμα τῆς Αὐσονίας*, οἱ διάφορες ἀποφάσεις γιὰ τὸ νέο ἡμερολόγιο, γιὰ τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῶν μηνῶν καὶ τῶν ἐποχῶν, γιὰ τὶς ἐορτὲς καὶ τὶς ρωμαϊκὲς ἐνδυμασίες, ὅπως καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ὁμοσπονδιακῆς ὀργάνωσης, καταδεικνύουν τὴν ἐντονὴ ἐπίδραση τῆς γαλλικῆς Ἐπανάστασης μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀλλαγές ποὺ εἶχε καθιερώσει.⁸⁸

Δίπλα στὴν Ἀρετὴ, ἡ συμβολικὴ τριάδα τῶν Καρμπονάρων προβάλλεται μὲ ἴσες τιμές: *Fede, Speranza, Carità*. Οἱ τρεῖς λέξεις διέθεταν εἰδικὸ βάρος στὴν ἠθικὴ καὶ στὴ λειτουργία τῆς ἀδελφότητος. Γιὰ τὴν ἐξέχουσα θέση τους, ὑπάρχει γενικὴ συμφωνία στὶς πρωτογενεῖς πηγές, ὅσες εἶχα τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσω, καὶ σὲ ὅλες τὶς μελέτες τῆς βιβλιογραφίας. Ὅταν συμφωνοῦν οἱ πρωτογενεῖς μαρτυρίες, οἱ πληροφορίες μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀξιόπιστες.⁸⁹

Αὐτὲς οἱ τρεῖς λέξεις ἀποτελοῦσαν τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν συντρόφων, συγκροτοῦσαν ἐπίσης ἱερὴ τελετουργικὴ φράση τῶν ἱταλῶν Καρ-

85. Ὅπως παρατίθεται ἀπὸ τὸν Πορφύρη, σ. 19.

86. Βλ. *Recueil de Chansons dédiées aux BB ** C ** Fr ** Charbonniers*, Lons-le-Saunier, 1821, σ. 46.

87. Βλ. Sainte-Edme, σ. 179-180.

88. Τὸ *Σύνταγμα τῆς Αὐσονίας* δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Sainte-Edme, σ. 175-188. Πβ. Isambert, σ. 103 καὶ σημ. 1. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς γαλλικῆς Ἐπανάστασης βλ. Isambert, *αὐτ.*, καὶ Lambert, σ. 60.

89. Βλ. τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ στὸ Spitzer, σ. 231.

μπονάρων. Ἡ τριάδα κληροδοτήθηκε στοὺς γάλλους ἐξαδέλφους, καὶ υἱοθετήθηκε γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους: *Foi, Espérance, Charité*.

Οἱ τρεῖς λέξεις-ἐννοίες προσδιόριζαν ὅψεις τῆς Ἀρετῆς. Ἡ «πίστη» δήλωνε τὴν ἀφοσίωση στὶς ἀρετὲς τῆς δράσης. Ἡ «ἐλπίδα» συμβόλιζε τὴν προσδοκία τῆς Ἐλευθερίας. Ἐνῶ ἡ τρίτη λέξη παρουσίαζε τὴ σύνθετη ἀρετὴ ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐνασκοῦν οἱ Καρμπονάροι μὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἰδίως μὲ τοὺς Καλοὺς Ἐξαδέλφους τους. Στὸ τυπικὸ τῆς ἰταλικῆς Καρμπονερίας ποὺ δημοσίευσε ὁ Sainte-Edme, ἡ ἱερὴ τριάδα μνημονεύεται σὲ πέντε περιπτώσεις. Εἶχε κεντρικὸ ρόλο στὸν πρῶτο καὶ στὸν δεῦτερο βαθμὸ τῆς ἀδελφότητος, γιὰ τὴ διαδικασία μύησης καὶ κατήχησης. Συναρμολογοῦσε ἐπίσης τὶς συνθηματικὲς λέξεις γιὰ τὰ μέλη τῶν δύο πρῶτων βαθμῶν.⁹⁰ Θὰ παραθέσω τὸ ἀναλυτικότερο ὅλων τῶν χωρίων, στὸ ὁποῖο καταγράφεται ἡ κατήχηση τοῦ δευτέρου βαθμοῦ:

Demande — Quelle est la devise des bons cousins en paroles sacrées?

Réponse — Foi, Espérance, Charité.

Demande — Pourquoi dites-vous Foi?

Réponse — Parce que nous devons croire aux vertus de l'Action.

Demande — Pourquoi Espérance?

Réponse — Parce que nous devons espérer qu'un jour nous reverrons la Liberté.

Demande — Pourquoi Charité?

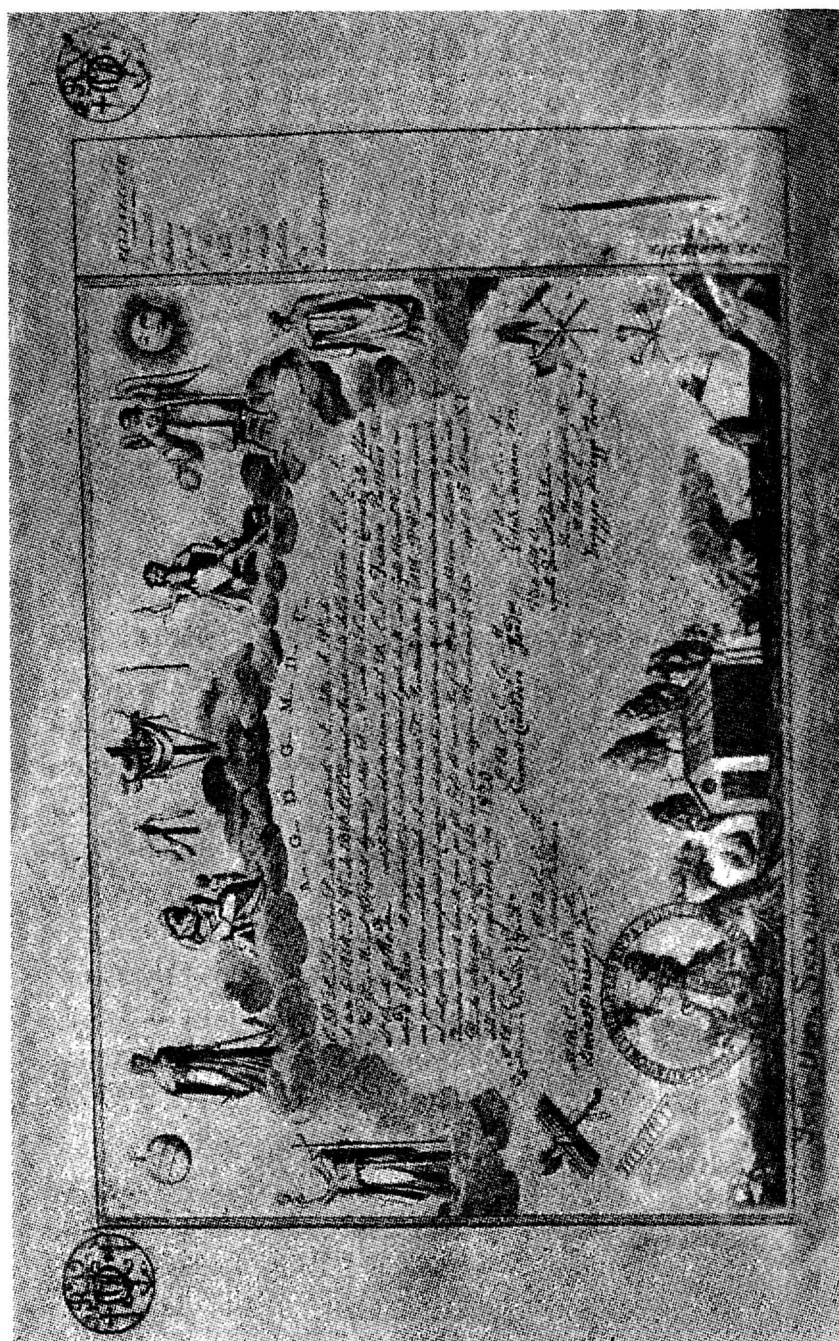
Réponse — Parce que nous devons exercer cette vertu avec les profanes et par-dessus tout avec les bons cousins.

Στὸ τέλος τοῦ χωρίου ἀπαντᾷ μία ἀκόμη μυστικὴ λέξη τῶν Καρμπονάρων, ὁ ὅρος «profane» (ἀσεβής, ἀνίερος). Δήλωνε τοὺς μὴ μυημένους, καὶ κατὰ μείζονα λόγο τοὺς ἐχθροὺς τῆς ὁργάνωσης. Στὴν ἐλληνικὴ ὀρολογία τῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν, ἀποδίδεται μὲ τὴ λέξη «βέβηλος».

Γιὰ τοὺς γάλλους Καρμπονάρους, ἡ συνθηματικὴ χρῆση τῆς τριάδας *Foi, Espérance, Charité* ἔγινε γνωστὴ κατὰ τὴν ἐκδίκαση τῆς ὑπόθεσης La Rochelle. Ἀπὸ τὴν ἀγόρευση τότε τοῦ δημόσιου κατήγορου παραθέτω σὲ μετάφραση τὸ σχετικὸ χωρίο:

Οἱ Καρμπονάροι ἔχουν λέξεις συνθηματικὲς, λέξεις ἀναγνώρισης, λέξεις ἱερές. Ἐχουν χαιρετισμοὺς καὶ χειρονομίες ἀναγνώρισης [...] Οἱ λέξεις *Espérance* καὶ *Foi* ἀφήνονται νὰ πέσουν, δῆθεν τυχαῖα, στὴ συζήτηση. Ἀκολουθῶς ἀρθρώνεται ἡ λέξη *Cha-ri-té* σὲ ξεχωριστὲς συλλαβές, ποὺ μοιράζονται καὶ

90. Βλ. Sainte-Edme, σ. 47-48, 51, 66, 79, 90 (στὴ σ. 79 τὸ χωρίο ποὺ παρατίθεται ἀμέσως παρακάτω).

DIPLOMA CARBONARICO DI MAESTRO

2. Διπλωμα Ἰταλοῦ Καρμπονάρου σὺν δεύτερο βαθμὸ τοῦ διδασκάλου. Τὸ κείμενο τοῦ διπλώματος κρυπτογραφημένο.
(Ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Oreste Dito, *Carboneria ed altre società segrete nella storia del Risorgimento*, Ρόμη - Τορίνο 1905)

προφέρουν οἱ συνομιλητὲς ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον. Οἱ λέξεις αὐτὲς ἀποτελοῦν τὸν πρόλογο καὶ τὴν προϋπόθεση γιὰ κάθε περαιτέρω ἀποκάλυψη μεταξὺ τῶν καλῶν ἐξαδέλφων.⁹¹

Οἱ λέξεις «carità» καὶ «charité» εἶναι ἀμετάφραστες στὰ ἑλληνικά, ἀπαιτοῦν συνεπῶς συστηματικότερη διερεύνηση. Κατάγονται ἀπὸ τὴ λατινικὴ «caritas». Ἡ συγγενέστερη σὲ αὐτὲς ἑλληνικὴ λέξη εἶναι ἡ «ἀγάπη». Ὡστόσο, ἡ μεταγενέστερη καὶ ἡ νεότερη σημασία τῆς ἑλληνικῆς λέξης δὲν ἀποδίδει πλήρως τὴ σύνθετη ἔννοια τῶν «carità», «charité», «charity» κ.ο.κ.

Ἡ μετάφραση καὶ τὸ χριστιανικὸ περιεχόμενο τῆς λέξης «caritas» ἀναγόνται στὴ θεολογικὴ παράδοση τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἐνῶ ἡ πηγὴ τους εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ ἀπόστολου Παύλου. Τὴ μεταφραστικὴ ἐπιλογὴ «caritas» ὑπαγόρευσε ἡ πολυσύμμαντη χρῆση τῆς λέξης «ἀγάπη» ἀπὸ τὸν ἱδρυτὴ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.⁹²

Στὸν ἀπόστολο Παῦλο ὀφείλονται, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, καὶ οἱ τρεῖς συμβολικὲς λέξεις τῶν Καρμπονάρων. Προέρχονται, στὸν συνδυασμὸ μάλιστα τῆς τριάδας, ἀπὸ τὴν πρώτη Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους. Τὸ συγκεκριμένο καὶ πασίγνωστο δέκατο τρίτο κεφάλαιο ἐπονομάζεται «Ὑμνος τῆς ἀγάπης». Παραθέτω μόνον τὸ τελικὸ ἐδάφιο τοῦ κεφαλαίου: *νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μεῖζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη (Κορ. Α', 13, 13).*

Οἱ τρεῖς λέξεις-ἔννοιες συνιστοῦν πρωταρχικὴ καὶ συλλογικὴ γνώση γιὰ τὰ μέλη τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἀντιπροσωπεύουν τὶς τρεῖς θεολογικὲς ἀρετὲς τῆς δυτικῆς κατ'ἑκτελεστικῆς, ποὺ θεωροῦνται οἱ θεμελιώδεις γιὰ τὴ χριστιανικὴ σωτηρία. Παραθέτω ἀπὸ τὸ λεξικὸ *Petit Robert* τὸ λῆμμα «théologal, -ale»:

Vertus théologiques: vertus qui ont Dieu lui-même pour objet et qui sont les plus importantes pour le salut. *Les trois vertus théologiques sont la foi, l'espérance et la charité.*

Ἡ βιβλικὴ καταγωγὴ τῆς τριάδας δὲν μνημονεύεται στὶς μελέτες περὶ Καρμπονάρων τὶς ὁποῖες ἔχω ὑπόψῃ μου. Εἰκάζω ὅτι ἡ ἑλλειψὴ αὐτὴ ὀφείλεται στὸ δεδομένο τῆς κοινὸχρηστῆς γνώσης. Δὲν ἔχω ἐντοπίσει δηλαδὴ καμία ἀναφορὰ ὡς πρὸς τὴ θεολογικὴ προέλευση τῆς καρμποναρικῆς τριάδας, ὅπως καὶ καμία ἀναφορὰ σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Παύλου. Στὰ κείμενα τοῦ ἀποστόλου, καὶ πρώτου μεγάλου θεολόγου τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, μὲ ὁδήγησε ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν κατανόηση τῆς συμβολικῆς λέξης «carità-charité».

Ἡ χρῆση τῶν εὐαγγελικῶν ἢ ἄλλων βιβλικῶν κειμένων ἦταν πολὺ διαδεδομένη στὸν συμβολισμὸ τῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν καὶ τῶν τεκτόνων. Ἄς μνη-

91. Βλ. Marchangy, *Les Carbonari dévoilés...*, ὁ.π., σ. 16-71.

92. Βλ. André Chouraqui, *Actes des Apôtres-Épîtres-Apocalypse*, Βέλγιο, Brepols, 1990, σ. 228.

μονευτεῖ, ὡς χαρακτηριστικὸ καὶ οἰκεῖο παράδειγμα, τὸ πλῆθος τῶν βιβλικῶν παραπομπῶν ποὺ συνοδεύουν τὸν χειρόγραφο κώδικα «Περὶ τῶν λεγομένων Φραγμασόνων». Οἱ παραπομπές, ποὺ ὑποδεικνύονται σὲ παρασελίδες ὑποσημειώσεις, ἀφοροῦν σὲ διάφορα κείμενα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Σὲ αὐτὸ τὸ σύνολο τῆς βιβλικῆς τεκμηρίωσης, ὅλες οἱ Ἐπιστολές τοῦ Παύλου διαθέτουν ὑψηλὰ ποσοστά, ἰδιαίτερα δὲ ἡ πρώτη πρὸς Κορινθίους. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι στὴν Ἐπιστολὴ αὕτῃ εἰδικὰ ἀναλογοῦν τριάντα ὀκτὼ παραπομπές (καὶ δεκαεπτὰ στὴ δευτέρῃ πρὸς Κορινθίους).⁹³ Ἡ πρώτη Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους ἀσκήσε οἰκουμενικὴ ἀκτινοβολία καὶ ἐπενέργεια. Συγκαταλέγεται στὰ σημαντικότερα κείμενα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας.⁹⁴

Τὸ παραπάνω φαναριώτικο κείμενο, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 18ο αἰώνα, θὰ προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον μας γιὰ ἓνα ἀκόμη ζήτημα. Στὸ κείμενο ἐγγράφεται τὸ κήρυγμα καὶ ἡ ἀφοσίωση τῶν Φραγμασόνων στὴν εὐαγγελικὴ ἔννοια τῆς ἀγάπης. Στὸ σχετικὸ χωρίο πιστοποιεῖται συγγένεια μὲ τὴ σύνθετὴ ἀρετὴ τῶν Καρμπονάρων. Θὰ διαβάσουμε τὴ μαρτυρία τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου:

Τὴν δὲ εὐαγγελικὴν ἀγάπην ἔργῳ μᾶλλον καὶ ἀληθείᾳ πρὸς τε ἀλλήλους καὶ πρὸς πάντας ἀπλῶς πάντα τρόπον ἐπιτηδεύοντες, τὰ περὶ τῶν διαφορῶν θρησκειῶν ἀδιάφορα τιθέμεθα, ὡς μηδεμιᾶς τούτων προϊσταμένης εἶτ' οὖν παρεμποδίζούσης τῇ προκειμένῃ ἡμῖν οἰκοδομῇ.⁹⁵

Στὸ παραπάνω παράθεμα, ὡς ὑπογραμμιστεῖ ἐπιπλέον ἡ λέξις «ἀλήθεια». Ἀνήκει στὸ ταμεῖο συμβόλων ποὺ χρησιμοποιοῦσαν καὶ οἱ Καρμπονάροι.⁹⁶ Προέρχεται ὁμοίως ἀπὸ τὸ δέκατο τρίτο κεφάλαιο τῆς πρώτης πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολῆς. Ἡ λέξις «ἀλήθεια» συνδέεται καὶ αὕτῃ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀγάπης, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω.

Ὡς πρὸς τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν Καρμπονάρων, ἔχουν διασωθεῖ πολλές πληροφορίες. Θὰ μνημονευτεῖ πρῶτα μία μελέτη ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1820: *Les Carbonari, ou le livre de sang*. Σύμφωνα μὲ αὕτῃ τὴ σύγχρονὴ μαρτυρία, οἱ Καρμπονάροι εἶχαν εἰλικρινὴ πίστη στὴ θρησκεία τοῦ Ἰησοῦ καὶ στὴ διδασκαλία τῶν Εὐαγγελίων. Πίστευαν ὅμως στὴ γνήσια εὐαγγελικὴ διδασκαλία, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ ξένα στοιχεῖα ποὺ εἶχαν προσθέσει οἱ ἱερεῖς σὲ διάρκεια δεκαοκτὼ αἰώνων.⁹⁷

93. Γιὰ τὸν κώδικα «Περὶ τῶν λεγομένων Φραγμασόνων» βλ. Ἀλκης Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1988, σ. 58-75 (τὸ κείμενο) καὶ 75-80 (ὁ κατάλογος τῶν παρασελίδων ὑποσημειώσεων). Οἱ μετρήσεις γιὰ τὶς δύο Ἐπιστολές πρὸς Κορινθίους δικές μου.

94. Βλ. Carl Holladay, *The First Letter of Paul to the Corinthians* (Abilene Christian U/P, 1984), γαλλ. μτφρ. Γενεύη - Καναδάς 1989, σ. 5.

95. Βλ. Ἀγγέλου, *Τῶν Φώτων*, ὁ.π., σ. 59 (3-7).

96. Βλ. Mariel, *Les Carbonarii...*, ὁ.π., σ. 74.

97. Βλ. J. B. J. I. Ph. Regnault-Warin, *Les Carbonari, ou le livre de sang*, Παρίσι 1820, σ. VII. Πβ. παραπάνω, σημ. 15.

Οἱ πληροφορίες τοῦ γάλλου συγγραφέα ἐπιβεβαιώνονται καὶ συμπληρώνονται ἀπὸ τὸ *Σύνταγμα τῆς Αὐσονίας*, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἐπίσημη θρησκεία τοῦ μελλοντικοῦ κράτους ἀναγνωρίζονταν ἡ χριστιανικὴ — ὅχι μόνον ὁ καθολικισμὸς — ἐνῶ παράλληλα κατοχυρωνόταν ἡ ἀνεξιθρησκεία. Ἀφετέρου, ἡ χριστιανικὴ πίστη ἔπρεπε νὰ ἀποκατασταθεῖ στὴν ἀρχέγονη καθαρότητά της. Γιὰ τοὺς Καρμπονάρους, ἡ διδασκαλία τῶν Εὐαγγελίων συνιστοῦσε ὀπλισμὸ ἐναντίον τῆς τυραννίας.⁹⁸

Μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ προσήλωση τοῦ Κάλβου στὰ εὐαγγελικὰ καὶ σὲ ἄλλα βιβλικά κείμενα. Πρέπει νὰ θεωρηθεῖ, δηλαδή, καὶ στὸ πλαίσιο τῶν καρμποναρικῶν ἀντιλήψεων περὶ χριστιανικῆς θρησκείας. Ἡ ἀγνότητα τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας καὶ ἡ θωράκιση ἐναντίον τῆς τυραννίας συνεισέφεραν στὴν πίστη τῆς ἀδελφότητος τὰ τυπικὰ καὶ τὰ δραστηκότερα χαρακτηριστικά. Ἡ ἔμπνευση ποὺ ἀντλεῖ ὁ ποιητὴς τῶν Ὠδῶν ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφή δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ συστηματικά. Εἶναι πάντως κοινὴ ἡ πεποίθηση στὴν καλβικὴ βιβλιογραφία, ὅτι τὰ βιβλικά κείμενα ὀρίζουν τὴν κύρια πηγὴ γιὰ πολλοὺς στίχους του.⁹⁹

Θὰ ἐπανέλθουμε τώρα στὴν ἔννοια τῆς «caritas», δηλαδή τῆς ἀγάπης, μὲ τὴ σημασιολογικὴ εὐρύτητα ποὺ προσέδωσε στὴν ἑλληνικὴ λέξη ὁ ἀπόστολος Παῦλος. Ἡ χρῆση τῆς λέξης ἦταν σπάνια στὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Ἐτσι ὁ ἀπόστολος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ τὴν διαχειριστεῖ μὲ ἀπόλυτη ἐλευθερία. Διαμόρφωσε καὶ διερμήνευσε τὴν ἔννοια τῆς ἀγάπης σὲ πλῆθος χωρίων. Στὴ διδασκαλία του, ἡ ἔννοια περικλείει καὶ συνδυάζει πολλὰ σημασίες. Εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον καὶ ἡ φιλαδελφία, εἶναι ἡ φιλανθρωπία καὶ ἡ ἐλεημοσύνη. Μὲ τὴν ἀγάπη ἐπίσης καλλιεργοῦνται ἡ καλὸσύνη καὶ ἡ ὑπομονή, ἡ χαρὰ καὶ ἡ εἰρήνη — ποὺ ἔχουν πηγὴ τους τὴν ἀγάπη. Γιὰ τὸν Παῦλο, τὸ σύνολο τῆς χριστιανικῆς ἡθικῆς συνοψίζεται στὴν ἀγάπη. Ἀντιπροσωπεύει τὸ κατεξοχὴν δῶρο τῆς θείας χάριτος καὶ τὴν ἀμεσολάβητη διδασκαλία τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο.¹⁰⁰

Ἡ ἔννοια ἀναπτύσσεται καὶ διαφωτίζεται μὲ διεξοδικὴ ἐπιμονὴ στὸν «Υμνο τῆς ἀγάπης»: «ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται [...] οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ

98. Βλ. Lambert, σ. 57-60.

99. Βλ. ἐνδεικτικὰ Γιάννης Δάλλας, *Οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ ὑπὸ Ἀνδρέα Κάλβου*, Ἀθήνα, Νεφέλη, 1990, Εἰσαγωγή (passim). Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς εὐαγγελικῆς καὶ τῆς βιβλικῆς ἔμπνευσης βλ. τὰ πορίσματα ἀπὸ τὴ διερεύνηση ὁρισμένων στίχων στὴ μελέτη μου «Ἀνδρέα Κάλβου "Εἰς θάνατον"». Σχόλια σὲ τρεῖς στροφές», *Ποίηση*, ἀρ. 21 (2003) 150-156, 157-159 κυρίως.

100. Σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀγάπης στὴ διδασκαλία τοῦ Παύλου, ἔχω συμβουλευθεῖ τὰ ἀκόλουθα ἔργα: Ceslas Spicq, *Agapè dans le Nouveau Testament*, I, Παρίσι, Lecoffre, 1958 (σ. 211, 214, 218-219, 237) καὶ Julienne Côté, *Cent mots-clés de la théologie de Paul*, Ὁττάβα, Université Saint-Paul - Novalis, 2000 (σ. 35-43).

ἀδικίᾳ, συγχάριρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ· πάντα στέργει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει» (Κορ. Α', 13, 4, 6-7). Προσέχουμε ἐδῶ καὶ τὸν δεσμό τῆς ἀγάπης μὲ τὴν ἀλήθεια, ποὺ μνημονεύτηκε νωρίτερα. Στὴν ἔκταση ὅλου τοῦ κεφαλαίου, ὁ Παῦλος συνδέει συνεχῶς τὴν ἀγάπην μὲ τὴν πίστη καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα. Προβάλλει τὶς τρεῖς ἔννοιες ὡς τὰ οὐσιώδη καὶ τὰ ἀλάθητα συστατικὰ τοῦ χριστιανισμοῦ.¹⁰¹ Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου κεφαλαίου, θὰ διατυπωθεῖ καὶ ἡ ἐπιγραμματικὴ ἐντολὴ του: «Διώκετε τὴν ἀγάπην» (Κορ. Α', 13, 12).

Στὸ φῶς αὐτῆς τῆς παρουσίας, εὐκόλα μπορεῖ τώρα νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ ἱερὴ λέξη τῶν Καρμπονάρων («carità-charité»). Ἡ λέξη πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ μὲ τὸ διευρυμένο περιεχόμενο τῆς ἀγάπης, ποὺ εἶχε καθιερώσει ὁ Παῦλος. Στὶς δυτικοευρωπαϊκὲς γλῶσσες, ἡ νεότερη λέξη διατήρησε πολλὰ ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς σημασίες της: καλοσύνη, ἀγαθοεργία, φιλανθρωπία, ἐλεημοσύνη, μεγαλοφυΐα, γενναιοφροσύνη, ἀνθρωπισμός, συμπόνοια, εὐσπλαχνία κ.ἄ. Πιστεύω ἐπίσης ὅτι, στὴν πρώτη σειρά τῶν Ὡδῶν, καὶ γιὰ νὰ δηλώσει τὴν καρμποναρικὴ ἔννοια τῆς «ἀγάπης» («carità-charité»), ὁ Κάλβος ἐπέλεξε τὴν πρόσθετη λέξη «εὐσπλαχνία» («compassion»).

Ὅπως θὰ δοῦμε ἀναλυτικὰ λίγο ἀργότερα, οἱ λέξεις «ἀγάπην» καὶ «εὐσπλαχνία» ἀπαντοῦν ἔξι φορές στοὺς στίχους τῆς Λύρας (τρεῖς φορές ἡ «ἀγάπην» καὶ ἄλλες τρεῖς, μὲ ποικιλία παραλλαγῶν, ἡ «εὐσπλαχνία»). Ἐμφανίζονται σὲ κρίσιμες θέσεις τῆς καλβικῆς στροφῆς, σὲ ἀνεξάρτητους συνδυασμοὺς εἴτε σὲ μεταξὺ τους σύζευξη. Οἱ συνδυασμοὶ εἶναι πάντοτε ἀξιοπρόσεκτοι καὶ μὲ βαρύτητα ἀποφασιστικὴ. Συχνὰ προστίθεται στὸν συνδυασμὸ ἡ λέξη «ἐλπίς» εἴτε κάποια ἄλλη συμβολικὴ λέξη τῶν Καρμπονάρων.

Ἀπὸ ὅλα τὰ καρμποναρικὰ σύμβολα τῶν Ὡδῶν, ἡ Ἀρετὴ ἀναγνωρίζεται καὶ ἐρμηνεύεται μὲ τὴ μεγαλύτερη εὐκολία. Πραγματοποιεῖ ὁκτὼ ἐμφάνεισες στοὺς στίχους τῆς Λύρας (καὶ πέντε στοὺς στίχους τῶν Λυρικῶν). Στὴν πρώτη συλλογὴ, τὸ ὄνομά της εἶναι γραμμένο μὲ κεφαλαῖο ἀρκτικὸ γράμμα σὲ τέσσερις ἀπὸ τὶς ὁκτὼ περιπτώσεις ([Πρόλογος] 18, II 8, IX 27, IX 71). Σὲ τέσσερις ἐπίσης περιπτώσεις, ἡ Ἀρετὴ ἐμφανίζεται πλαισιωμένη ἀπὸ ἄλλες συμβολικὲς λέξεις, καὶ σὲ ἑκδηλὰ καρμποναρικὰ συμφραζόμενα.

Στὴν κατήχηση τόσο τῶν ἰταλῶν, ὅσο καὶ τῶν γάλλων Καρμπονάρων, ἡ κατάκτηση τῆς Ἀρετῆς προϋποθέτει συγκεκριμένους ὅρους. Στὴν ἠθικὴ ἰδέα της συναρτᾶται ἡ συμβολικὴ σημασία τῆς σκάλας. Κωδικοποιεῖ τὴ διαδικασία τῆς ἀνόδου. Οἱ Καρμπονάροι πίστευαν, ὅτι ἡ κατάκτηση τῆς Ἀρετῆς ἐπιτυγχάνεται σὲ διαδοχικὰ στάδια, καὶ σύμφωνα μὲ τὶς ἀνοδικὲς βαθμίδες τῆς συμβολικῆς κλίμακας.¹⁰²

101. Βλ. C. K. Barrett, *The First Epistle to the Corinthians*, Hendrickson Publishers, 1993, σ. 310. Ἡ τριάδα ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ Παύλου, πούθενά ἄλλοῦ ὅμως οἱ τρεῖς ἔννοιες δὲν συνδέονται μὲ τόση σαφήνεια.

102. Βλ. Isambert, σ. 99.

Στὴ συλλογὴ τῆς *Λύρας*, ἡ εἰκόνα τῆς ἀνόδου πρὸς τὴν Ἀρετὴ συγκροτεῖ τὴν ἐκθαμβωτικὴν κατάληξιν τῆς τρίτης ὁδῆς «Εἰς θάνατον» (III 171-175). Στὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῆς συλλογῆς, ἡ κατάληξις τῆς τρίτης ὁδῆς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἐπιγραμματικὴ ἀρχὴ τῆς προηγούμενης «Εἰς δόξαν», ὅπου ἐξεικονίζεται ὁ «τραχὺς καὶ δύσκολος» δρόμος τῆς Ἀρετῆς (II 6-10). Θὰ προστεθεῖ, στὴν τρίτη ὁδὴ, ἡ φορὰ τῆς ἀνόδου. Παραθέτω τὴν προτελευταία καὶ τὴν καταληκτικὴν στροφὴ τῆς τρίτης ὁδῆς:

λδ'

Ἐπάνω εἰς τὸν βωμόν
τῆς ἀληθείας, τὰ σφάγια
τώρα ἐγὼ ρίπτω· μ' ἄφθονα
τὸν λίβανον σωρεύω,
μ' ἄφθονα χέρια.

λε'

Ὡς ἀπ' ἓνα βουνόν
ὁ ἀετὸς εἰς ἄλλο
πετάει, καίγῳ τὰ δύσκολα
κηρυχὰ τῆς ἀρετῆς
οὕτω ἐπιβαίνω.

(III 166-175)

Σὲ αὐτὴ τὴ συστοιχία τῶν στίχων πρέπει νὰ προσέξουμε καὶ τὴ συσσωρευση τῶν συμβόλων. Συγκεκριμένα, στὴ σφραγίδα τῆς τρίτης ὁδῆς, ἡ ἀνοδος πρὸς τὴν Ἀρετὴ προετοιμάζεται μὲ μία ἀκόμη ἱερὴ ἔννοια τῆς ἀδελφότητος. Εἶναι ἡ μυστηριώδης εἰκόνα τῆς στροφῆς λδ' μὲ τὸν «βωμὸ τῆς ἀλήθειας».

Ἀναφέρθηκε ἤδη, ὅτι ἡ λέξις «ἀλήθεια» ἀνῆκε στοὺς συνθηματικούς κώδικες τῶν Καρμπονάρων. Θὰ σημειωθεῖ ἐδῶ καὶ ἡ ἀκόλουθη πληροφορία. Τὸ 1820 συστάθηκε στὴ Γαλλία μία μυστικὴ ἐταιρεία, ποὺ ἐπονομαζόταν «Οἱ Φίλοι τῆς Ἀλήθειας» («Les Amis de la Vérité»). Ἡ ἐταιρεία εἶχε φιλελεύθερες καὶ τεκτονικὲς καταβολές. Τὸν ἐπόμενον χρόνον, τὰ μέλη τῆς πρωταγωνίστησαν στὴν ἵδρυση τῆς πρώτης γαλλικῆς Καρμπονερίας. Ἀμέσως μετὰ, «Οἱ Φίλοι τῆς Ἀλήθειας» ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀδελφότητα τῶν γάλλων Καρμπονάρων.¹⁰³

103. Γιὰ τὴ συνθηματικὴ χρῆση τῆς λέξης «ἀλήθεια» πβ. παραπάνω, σημ. 96. Γιὰ τὴν ἐταιρεία «Οἱ Φίλοι τῆς Ἀλήθειας» βλ. Isambert, σ. 88· Spitzer, σ. 231 καὶ Lambert, σ. 81 κέξ., 95.

Πίστη, ἐλπίδα, ἀγάπη (- εὐσπλαχνία - ἔλεος)

Ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ ὁλοκληρωθεῖ μὲ τὴ διερεύνηση τῆς ἱερῆς τριάδας. Οἱ τρεῖς λέξεις συγκαταλέγονται στὰ ἀδιαφανέστερα, κατὰ τὴν ἐκτίμησή μου, σύμβολα τῶν Ὁδῶν. Ἡ ἀποκρυπτογράφησή τους ἀπαιτεῖ ἐξοικείωση μὲ τὴν κατῆχηση τῶν Καρμπονάρων καὶ μὲ τοὺς κώδικες τοῦ μυστικοῦ εταιρισμοῦ. Ἀπαιτεῖ ἐπίσης ἐξοικείωση μὲ τὴν ποιητικὴ καὶ γλωσσικὴ εὐφυΐα τοῦ μεγάλου Ζακύνθιου.

Ὁ ποιητὴς τῆς λυρικῆς τόλμης διέθετε σπάνια χαρίσματα, καὶ συνέθεσε τὸ ἔργο του μὲ μοναδικὰ ὕλικά. Θὰ ἐπανεέλθω ἐδῶ στὴ θεώρηση γιὰ τίς λέξεις τῶν Ὁδῶν, καὶ στὴν ἄποψη ποὺ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσω σὲ ἄλλον χώρο.¹⁰⁴ Οἱ λέξεις τοῦ Κάλβου, κάθε μία ξεχωριστά, διαθέτουν ὅλες εἰδικὸ βάρος καὶ μεταφέρουν πλούσιο φορτίο. Καμία δὲν ὀφείλεται σὲ ἀδιάφορη ἢ σὲ συμπτωματικὴ ἐπιλογή. Καμία δὲν μπορεῖ νὰ λείψει ἀπὸ τὴ θέση της, στὸν στίχο καὶ στὸ εὖρος τῆς ὥδης, χωρὶς νὰ ἀναστατωθοῦν ἡ νοηματικὴ συμπίκνωση καὶ ἡ ὀργανικὴ ἐνότητα τῆς ποιητικῆς σύνθεσης. Γιὰ τὴ μελέτη τῶν Ὁδῶν, χρειάζεται πρῶτ' ἀπ' ὅλα νὰ γνωρίσουμε τίς λέξεις τοῦ Κάλβου. Χρειάζεται νὰ ἐξερευνήσουμε τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα ταξίδεψαν οἱ λέξεις τοῦ ποιητῆ καὶ τοὺς δρόμους ποὺ ἔχουν διανύσει. Θὰ μπορέσουμε ἔτσι νὰ διακρίνουμε τὸ πλούσιο φορτίο τους καὶ τὰ βαρύτερα κρύσταλλα ποὺ τίς στολίζουν.

Ἀπὸ τίς λέξεις τῆς ἱερῆς τριάδας, τὴ συχνότερη παρουσία στὴν καλβικὴ ποίηση ἔχει ἐξασφαλίσει ἡ λέξη «ἐλπίδα». Πραγματοποιεῖ ἔντεκα ἐμφάνσεις στὶς δύο συλλογὲς τῶν Ὁδῶν, ὅσες σχεδὸν καὶ ἡ περίφημη καλβικὴ Ἀρετὴ (13). Οἱ ἔντεκα ἐμφάνσεις τῆς «ἐλπίδας» προσαυξάνονται μὲ τὴν παρουσία της στὸν κάλβειο «Πίνακα λέξεων» καὶ μὲ τὸ ρῆμα «ἐλπίζω».

Στὸ σύνολο τῶν δύο συλλογῶν, καὶ στὴν κάθε συλλογὴ ξεχωριστά, ἡ Ἀρετὴ καὶ ἡ Ἐλπίδα συγκεντρώνουν πολὺ ὑψηλὸ δείκτη ἐμφάνισης. Οἱ δύο ἡθικὲς ἔννοιες συγκινοῦν προφανῶς τὸν ποιητὴ ἰδιαίτερα. Ὡς πρὸς τὴν Ἐλπίδα, ἡ ἐρμηνεία εἶναι πρόδηλη. Ἡ συμβολικὴ λέξη συνδεόταν κατεξοχὴν μὲ τὴ λαμπερὴ θεὰ τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ ἐπαναστατικοῦ ρομαντισμοῦ. Ὅπως σημειώθηκε νωρίτερα, ἡ Ἐλπίδα συμβόλιζε τὴν ἀφοσίωση στὴν ὑπέρτατη Ἀρετὴ τῶν Καρμπονάρων καὶ τοῦ Κάλβου, τὴν ἀφοσίωση δηλαδὴ στὴν Ὑπεραγία Ἐλευθερία («la très sainte liberté»).

Στὴν πρώτη συλλογὴ τῶν Ὁδῶν, ἡ λέξη «ἐλπίς, ἐλπίδα» ἐμφανίζεται πέντε φορές, καὶ ἕξι φορές στὴ δεύτερη (III 77, IV 29, VI 50, IX 12, X 109, [X]I 35, [X]I 101, [X]II 106, [X]VI 10, [X]VII 54, [X]VII 92). Στὰ *Λυρικά ἀπαντᾷ* ἐπίσης τὸ ρῆμα «ἐλπίζω», ἄπαξ εἰρημένο στὸ σύνολο τῶν Ὁδῶν ([X]IX

104. Βλ. Γεωργαντᾶ, «Ἀνδρέα Κάλβου "Εἰς θάνατον" ...», ὁ.π., σ. 162 κυρίως.

105. Ἔτσι μνημονεύεται ἡ ἐλευθερία στὴν τελετὴ μύησης τῶν Καρμπονάρων («la très sainte liberté»). Βλ. Mariel, *Les Carbonari...*, ὁ.π., σ. 86.

48). Ξεχωριστό ενδιαφέρον ἔχει ἡ παρουσία τῆς λέξης στὸν «Πίνακα λέξεων καὶ φράσεων». Τὸν «Πίνακα» εἶχε προσθέσει ὁ Κάλβος στὴν ἔκδοση τῆς Γενεύης. Ἡ ἐρμηνεία ποὺ εἶχε ὑποδείξει ὁ ποιητὴς γιὰ τὴν «ἐλπίδα» ἦταν κατηγορηματική. Ἐπέλεξε νὰ τὴν ἐρμηνεύσει στὰ γαλλικά μὲ μία ἀποκλειστικὰ λέξη: *espérance*.¹⁰⁶ Πιστεύω ὅτι, μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνευτικὴ ὑπόδειξη, τὸ στέλεχος τῆς ἀδελφότητος θέλησε νὰ προβάλει τὴν ἱερὴ λέξη καὶ νὰ ἐπισημάνει τὴ χρῆση τοῦ καρμποναριοῦ κώδικα.

Κατὰ τὴ μετάφραση τῆς Λύρας, ὁ Στανισλάς Ζυλιὲν ἀκολούθησε, σχεδὸν παντοῦ, τὴν ὑπόδειξη τοῦ Κάλβου. Σὲ μία μόνο περίπτωση προέκρινε τὴ γαλλικὴ λέξη «*espoir*» (X 109). Στὶς ὑπόλοιπες τέσσερις περιπτώσεις, υἱοθέτησε τὴ συμβολικὴ λέξη «*espérance*» (III 77, IV 29, VI 50, IX 12).

Γιὰ τὴν προσήλωση τοῦ Κάλβου στὴν ἔννοια τῆς ἐλπίδας, διαθέτουμε σήμερα καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ πρώτου ἐλληνικοῦ ποιήματός του. Ἡ ὠδὴ ποὺ ὁ Κάλβος ἐξέδωσε στὸ Λονδίνο, τὸ 1819, ἐπιγράφεται *Ἐλπίς πατρίδος*.¹⁰⁷ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο, ἡ συμβολικὴ λέξη ἀναδεικνύεται σὲ τρεῖς ἀκόμη κρίσιμες θέσεις τοῦ ποιήματος — σὲ στίχους μὲ ἰσχυρὸ διασκελισμὸ καὶ μὲ ἰσχυρὴ στίξη, ἐπίσης στὴν προσφώνηση τῆς προτελευταίας στροφῆς:

NUN ΔΕ ΤΗΝ ΝΥΚΤΑ ΣΧΙΖΕΙ / ΑΚΤΙΣ ΕΛΠΙΔΟΣ·
ΜΕΓΑΛΑΣ Η ΚΑΡΑΙΑ ΜΟΥ / ΕΛΠΙΔΑΣ ΕΧΕΙ·
ΓΛΥΚΕΙΑ ΕΛΠΙΣ, ΕΑΝ ΧΑΣΩ ΣΕ, / ΚΑΙ ΤΙ ΜΟΙ ΜΕΛΕΙ Ο ΒΙΟΣ;

(στ. 13-14, 25-26, 33-34)

Στὴν ἀρχὴ τῆς προτελευταίας στροφῆς, πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ καὶ ἡ σύναψη «γλυκεῖα ἐλπίς». Τὸ ἐπίθετο, ὅπως καὶ τὸ ὑπερθετικό του «ὑπεργλυκύς», συνδέονται συχνὰ στὴν καλβικὴ ποίηση μὲ τὴν ἱερὴ λέξη τῶν Καρμπονάρων. Συναρτῶνται ἐπίσης συχνὰ μὲ τὴν αἴσθηση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πατρίδας.

Τὸ πρῶτο ἐλληνικὸ ποίημα τοῦ Κάλβου περικλείει καὶ ἄλλα τεκμήρια τοῦ καρμποναριοῦ συμβολισμοῦ. Ἡ ἐξέταση ὅμως τοῦ ποιήματος δὲν θὰ ἐπιχειρηθεῖ στὴν παρούσα μελέτη. Θὰ ἤθελα μόνον νὰ προσθέσω τὶς ἀκόλουθες ἐρμηνευτικὲς προτάσεις. Στὴν ὠδὴ τοῦ 1819, ἡ ταυτότητα τοῦ ποιητῆ Καρμπονάρου ἐκδηλώνεται μὲ πάθος, καὶ σὲ ἀρκετοὺς στίχους. Συνεπῶς, τὸ πρόσφατο εὑρημα κομίζει πολὺτιμα στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Κάλβου. Ὅδηγεῖ μὲ βεβαιότητα στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ποιητὴς μας ἦταν μέλος τῆς Καρμπο-

106. «ἐλπίδα, ἡ, s. f. pour ἡ ἐλπίς, *espérance*» (βλ. «Σημειώσεις καὶ Πίναξ λέξεων καὶ φράσεων», Ὡδαί, κριτικὴ ἔκδοση Filippo Maria Pontani, Ἀθήνα, Ἰκαρος, 1970, Παράρτημα, σ. 162).

107. Τὸ ποίημα ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Λεὺκιο Ζαφειρίου. Βλ. φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση: Ἀντί, εἰδικὸ ἔνθετο, τχ. 800 (14.11.2003) καὶ Πόρφυρας, τχ. 111 (2004) 11-16.

νερίας ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λονδίνου. Μὲ τὰ νέα δεδομένα, τὸ ἔτος 1819 ὀρίζει πλέον τὸ ἔσχατο χρονικὸ ὄριο γιὰ τὴ μύηση τοῦ Κάλβου στοὺς σκοποὺς τῆς ἰταλικῆς ἀδελφότητος.¹⁰⁸

Θὰ μεταφερθοῦμε τώρα πέντε χρόνια μετὰ τὸ ποίημα τοῦ Λονδίνου, γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὴ συλλογὴ τῆς Γενεύης. Ἀπομένει νὰ ἀποκρυπτογραφηθεῖ στοὺς στίχους τῆς *Λύρας* ἡ συμβολικὴ τριάδα τῶν Καρμπονάρων (*Fede, Speranza, Carità / Foi, Espérance, Charité*). Κατὰ τὴ διερεύνηση τῆς συλλογῆς, θὰ μελετήσουμε τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ δείγματα. Ἡ ἐξέταση θὰ ἐστιαστεῖ πρωτίστως σὲ στίχους ὅπου πιστοποιεῖται συσσωρευση τῶν συμβόλων. Δεδομένου ὅτι οἱ τρεῖς ἱερὲς λέξεις ἦταν πολὺ κοινές, ὁ Κάλβος φρόντισε νὰ καταδείξει τὸ εἰδικό, τὸ συνθηματικὸ βᾶρος τους μὲ τὸν συνδυασμὸ τῶν κωδίκων. Οἱ συνδυασμοὶ ἐπιτελοῦνται στὸ πλαίσιο τοῦ στίχου ἢ τῆς στροφικῆς ἐνότητας. Ἄλλοτε οἱ ἱερὲς λέξεις ἐντάσσονται σὲ εὐρύτερες συστοιχίες στίχων καὶ συμβόλων. Πάντοτε δὲ διεκδικοῦν ἐξαιρετικὴ προβολή, μὲ τὴν ἀνάδειξή τους σὲ καίριες θέσεις τῶν στίχων καὶ στὴ δομὴ τῆς στροφῆς.

1. *Πίστη*, *Ἐλπίδα*. Ἡ πρώτη λέξη τῆς ἱερῆς τριάδας ἀρθρώνεται μία μόνο φορὰ στὸ σύνολο τῆς καλβικῆς ποίησης. Τὴ μοναδικὴ πάντως φορὰ πού ἐμφανίζεται, στὴν ἕκτη ὠδὴ τῆς *Λύρας*, ἡ «πίστη» συνυπάρχει μὲ τὴ δευτέρη λέξη τῆς τριάδας, δηλαδὴ μὲ τὴν «ἐλπίδα». Ἀνάμεσα στὶς δύο ἱερὲς λέξεις, ἐπιπλέον, μεσολαβεῖ τὸ καρμποναρικὸ σύμβολο τῆς «σοφίας». Οἱ τρεῖς ἐμβληματικὲς λέξεις ἀποτυπώνονται στὴ δέκατη στροφή (ι') τῆς ὠδῆς («Εἰς Χίον»). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη στροφή, θὰ παρατεθεῖ καὶ ἡ στροφή πού προηγεῖται.

Μὲ τὴν ἀλληλουχία τῶν ἐξαίσιων καλβικῶν εἰκόνων, παρουσιάζεται στὴν ἑνατη στροφή τῆς ὠδῆς ἡ καταστροφή τῆς Χίου (θ'). Ἀκολουθεῖ, στὶς δύο ἐπόμενες στροφές, ὁ θρῆνος γιὰ τὴν τραγικὴ καταστροφή (ι' - ια'). Ἐδῶ, τὸ δραματικὸ ἐπεισόδιο πού ἐξιστορεῖται, θὰ ἐξαρθεῖ καὶ μὲ ἓναν ἐντυπωσιακὸ στιχουργικὸ νεοτερισμό. Ἀποτελεῖ τεκμήριο τοῦ βυρωνικοῦ ρομαντισμοῦ.¹⁰⁹ Εἶναι ὁ προκλητικὸς διασκελισμὸς πού συντελεῖται μεταξὺ τῶν στροφῶν ι' - ια', καὶ δὴ μετὰ τὴ λέξη «ἐλπίδας». Ὁ καινοφανὴς διασκελισμὸς μεταξὺ τῶν στροφῶν συνεισφέρει πρόσθετη ἔμφαση στὸ ἐπεισόδιο, καθὼς καὶ στὰ σύμβολα τῶν Καρμπονάρων:

108. Βλ. τίς σχετικὲς ὑποθέσεις τοῦ Πορφύρη, σ. 139. Πβ. ἐπίσης τίς πληροφορίες πού συνάγονται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κάλβου μὲ τὸν Bartolomeo De Sanctis (Μάριο Βίττι, *Πηγὲς γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Κάλβου*, Θεσσαλονίκη, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1963, σ. 142-143).

109. Ἐγὼ διερευνῶ τὸ θέμα, σὲ σχέση μὲ τοὺς στιχουργικοὺς νεοτερισμοὺς τοῦ Μπαίρον, στὴ μελέτη μου «Βυρωνισμός...», ὁ.π., σ. 642-644.

θ'

Θλίβει ὁ καπνὸς τὸ διάστημα
γαλάζιον τῶν ἀέρων·
οὕτως εἰς τὴν ὁμίχλην
τοῦ θανάτου, μειδίασμα
πνίγεται νέον.

ι'

Πόσους ναοὺς ποῦ ἐδέχοντο
τὰς πτερωτὰς τῆς πίστεως
προσευχὰς καὶ τὰ δῶρα·
πόσους βλαστοὺς σοφίας,
πόσας ἐλπίδας·

ια'

Αἶ, πόσους πνέοντας ἔρωτα
θαλάμους, τώρα ἢ φλόγα
βαρβάρως κατατρῶγει·

(VI 41-53)

Στὴ στροφή ι', οἱ τρεῖς συμβολικὲς λέξεις τῶν Καρμπονάρων καταλαμβάνουν τὸ τέλος τριῶν διαφορετικῶν στίχων. Ἡ «πίστη» προβάλλεται στὸ τέλος ἰσχυρὰ διασκελιζόμενου στίχου. Ἡ «σοφία», τοποθετημένη στὸ τέλος τοῦ ἐπόμενου στίχου, ὑπογραμμίζεται καὶ ὀπτικά μὲ σημεῖο στίξης. Ἐνῶ γιὰ τὴν προσφιλέστερη στὸν Κάλβο λέξη-ἐννοια τῆς τριάδας, ἐπιφυλάσσονται τὰ σπουδαιότερα στιχουργικὰ ἐφόδια. Ἡ «ἐλπίδα» καταλαμβάνει τὸ τέλος τοῦ κρίσιμου καταληκτικοῦ πεντασύλλαβου, ὅπου κορυφώνεται πάντοτε ἡ νοηματικὴ καὶ συναισθηματικὴ ἔνταση τῆς καλβικῆς στροφῆς. Σὲ αὐτὴ τὴ δεσπόζουσα θέση, ἡ προσοχὴ γιὰ τὴν «ἐλπίδα» προσαυξάνεται μὲ ἰσχυρὸ σημεῖο στίξης καὶ μὲ τὸν στροφικὸ διασκελισμὸ πού ἐπισυμβαίνει.

Ἡ ἀξία τῆς «σοφίας» συμπεριλαμβάνεται ὁμοίως στὶς ἠθικὲς ἐννοιες τῆς Καρμπονερίας. Εἶχε καὶ αὐτὴ κληροδοτηθεῖ ἀπὸ τοὺς «Καλοὺς Ἐξαδέλφους Ἀνθρακεῖς». ¹¹⁰ Στὸ καταστατικὸ τῶν ἰταλῶν Καρμπονάρων προεξάρχει ὁ δεσμός τῆς «σοφίας» μὲ τὴν Ἐλευθερία. Ἡ ἐπιδίωξη γιὰ «ἐλευθερία σοφὴ καὶ

110. Παραθέτω στίχους ἀπὸ δύο ἀκόμη τραγούδια τους: 1. *C'est la sagesse qui nous guide* 2. *La prudente sagesse / préside à nos repas* (*Recueil de Chansons dédiées aux BB ** C ** Fr ** Charbonniers*, ὁ.π., σ. 17 καὶ 58 ἀντίστοιχα).

δυνατὴ» ἐγγράφεται στὴν κατήχηση τοῦ τρίτου καὶ ἀνώτερου βαθμοῦ τῆς ὁργάνωσης («une liberté sage et forte»).¹¹¹

Σχετικὰ μὲ τὴ θεολογικὴ θεμελίωση τῶν καρμποναρικῶν συμβόλων, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ ἡ ἀκόλουθη ἀντιστοιχία. Οἱ τέσσερις Ἀρετὲς τῆς ἀδελφότητος ποὺ εἶδαμε παραπάνω (Σοφία, Πίστη, Ἐλπίδα, Ἀγάπη) ἀναλογοῦν ἐπίσης σὲ ἱερὲς μορφὲς τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐμφανίζονται στὸν χριστιανικὸ θρόλο τῶν μαρτύρων Σοφίας καὶ τῶν τριῶν θυγατέρων τῆς Πίστεως, Ἐλπίδος καὶ Ἀγάπης (Sophie, Foi, Espérance, Charité). Ἡ μνήμη τους ἐορτάζεται τόσο στὴν ἀνατολικὴ ὅσο καὶ στὴ δυτικὴ Ἐκκλησία (17 καὶ 30 Σεπτεμβρίου ἀντίστοιχα).

Τὴ λέξη «σοφία», γραμμμένη μὲ κεφαλαῖο ἀρκτικό γράμμα, θὰ τὴν συναντήσουμε ξανὰ στὴν ἑνατὴ ὠδὴ τῆς Λύρας. Ὡς σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ σύναψη τοῦ ἐπιθέτου «γλυκὺς» μὲ μία ἀκόμη ἠθικὴ ἔννοια τῆς ἀδελφότητος: γλυκὺ ἢ Σοφία τὸ φίλημα / σὰς χαρίζει (IX 68-69). Ὡς προσέξουμε ἐπίσης, ὅτι ἡ προσωποποιημένη «Σοφία» κατέχει τὸ ἀρχιτεκτονικὸ κέντρο τῆς καλβικῆς στροφῆς (ιδ'). Θὰ ἀκολουθήσει ἀμέσως μετὰ ἡ ἐκθαμβωτικὴ ἐπὶ κλήση τῆς καταληκτικῆς στροφῆς: Ὡ Ἀρετή! πολὺτιμος / θεά (IX, ιε', 71-72).

Μὲ τὴν ἐπὶ κλήση καὶ μὲ τὴ θεοποίηση τῆς Ἀρετῆς, ὁλοκληρώνεται ἡ ὠδὴ τοῦ Κάλβου «Εἰς Ἐλευθερίαν». Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τίς ὠδὲς στίς ὁποῖες κυριαρχοῦν ὁ συμβολισμὸς καὶ ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τῶν Καρμπονάρων. Δύο ἄλλα δείγματα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὠδὴ θὰ μελετηθοῦν στὴ συνέχεια τῆς ἐξέτασης.

Στὴν ὠδὴ «Εἰς Χίον» κρύβεται μία ἀκόμη στροφή μὲ μεγάλο φορτίο καρμποναρικῶν κωδίκων. Εἶναι ἡ στροφή κα', στὴν ὁποία ἐξαγγέλλεται ἡ τιμωρία τῶν τυράννων (φῶς, χαρά, ἄκानθαι, ἥλιος, βρέχει, γῆ). Γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση ὅμως καὶ αὐτῶν τῶν συμβόλων ἀπαιτεῖταιπραγμάτευση ἐξίσου ἐκτενῆς, ἀντίστοιχη πρὸς τίς λέξεις τῆς τριάδας. Ἐλπίζοντας ὅτι σύντομα θὰ εἶναι ἔτοιμη ἡ ὁλοκληρωμένη μελέτη μου γιὰ τὸ θέμα, θὰ ἐπανέλθω στὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς σημερινῆς διερεύνησης.

2. Ἐλπίδα. Οἱ ἐπόμενοι στίχοι τῆς ἐξέτασης προέρχονται ἀπὸ τὴν ὠδὴ «Εἰς Ἐλευθερίαν». Συγκροτοῦν τὴν τρίτη στροφή τῆς ὠδῆς:

Ἴσως (ἂν δὲν μὲ τρέφῃ
ματαίᾳ ἐλπίς) εὐρίσκεται
μετὰ τὸν θάνατόν μου
γλυκύτερα ζωὴ
καὶ μὲ προσμένει.

(IX 11-15)

111. Βλ. Sainte-Edme, σ. 105. Πβ. σ. 25.

Στους στίχους αυτούς, ἡ «ἐλπίδα» ἀνευρίσκεται προβεβλημένη μέσα στὴν ἐκπλήττουσα παρένθεση, ποὺ θαύμαζε τόσο πολὺ ὁ Ἑλύτης. Τὸ ἰσχυρὸ ὑπερβατὸ σχῆμα, ὑπογραμμισμένο μὲ τὰ σημεῖα τῆς παρένθεσης, ἐξασφαλίζει τὴ μέγιστη ἔμφαση στὴν προσφιλὴ λέξη τοῦ Κάλβου. Ἡ ἱερὴ λέξη, γιὰ μίαν ἀκόμη φορά, συνδέεται ἐδῶ μὲ τὴν Ἑλευθερία, καὶ μὲ τὸ ἐπίθετο ποὺ κατεξοχὴν προσδιορίζει τὴν «ἐλπίδα» καὶ τὴν Ἑλευθερία («γλυκεῖα»).

Ἡ σύναψη «γλυκεῖα ἑλευθερία» ἔχει σφυρηλατηθεῖ στὶς δύο πρῶτες ὠδὲς τῆς *Λύρας*, καὶ σὲ θεμέλιους στίχους. Στὴν πρώτη ὠδὴ ἀναλαμβάνει τὸ ἐγκώμιο τῆς Ἀγγλίας: *τῆς ὑπεργλυκυτάτης / ἑλευθερίας* (I 49-50). Στὴ δευτέρῃ ὠδῇ, ἀναδεικνύεται σὲ ἀκρογωνιαίῳ λίθῳ τῆς ἐκθαμβωτικῆς κατάληξης, μὲ τὴν ἐπιφωνηματικὴ ἀποστροφή πρὸς τὴ δόξα: *καὶ γλυκείας / ἑλευθερίας καὶ ὕμνων / ἄξια τὰ ἔθνη* (II 123-125). Ὁ προκλητικὸς διασκελισμὸς ποὺ σημειώνεται, καὶ τὶς δύο φορές, ἀνάμεσα στὸ ἐπίθετο καὶ στὸ προσδιοριζόμενο οὐσιαστικό, δὲν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπαρατήρητος. Ἐπιβεβαιώνει τὸ σύντονο ἐνδιαφέρον τοῦ Κάλβου γιὰ τὴ σύναψη, καὶ γιὰ τοὺς δύο ὅρους ξεχωριστά.

Στὴν ἑνατῇ ὠδῇ, ἡ «γλυκυτέρα ζωὴ» ποὺ ὑπόσχεται ἡ «ἐλπίδα» ταυτίζεται ἐξίσου κατηγορηματικὰ μὲ τὴν Ἑλευθερία. Τίτλος καὶ θέμα τῆς ἑνατῆς ὠδῆς, ἡ Ἑλευθερία παραμένει ἄρρητη στὸ σῶμα τοῦ ποιήματος. Δηλώνεται μὲ τὴν προσφυὴ ἔννοια τῆς «εὐτυχίας» καὶ μὲ πλῆθος καρμποναρικῶν συμβόλων. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ προσέξουμε ὅτι, στὴν ἴδια ὠδῇ, ἡ καρμποναρικὴ Ἀρετὴ προσωποποιεῖται, θεοποιεῖται καὶ πρωταγωνιστεῖ σὲ δύο ἀπὸ τὶς δεκαπέντε στροφές (ζ', ιε'). Ἡ ἐπὶ κλῆση πρὸς τὴ θεὰ ἔχει παρατεθεῖ στὴν προηγούμενη ἐνότητα τῆς ἐξέτασης.

3. *Ἑλπίδα, Ἀγάπη (Carità)*. Ἡ συζυγία τῶν δύο λέξεων ἐπιτελεῖται μίαν μοναδικὴν φοράν στὶς Ὠδές. Μὲ τὴ μοναδικότητα καταδεικνύεται ἡ βαρύτητα τοῦ συνδυασμοῦ καὶ τοῦ στίχου. Οἱ δύο λέξεις —«ἐλπίδα» καὶ «ἀγάπη»— συνυπάρχουν στὴν περίφημη ἀποστροφή τῆς Ἑλευθερίας πρὸς τὸν Ὁκεανό (X 109).

Ἡ ἀποστροφή πρὸς τὸν Ὁκεανὸ συνιστοῦσε καθιερωμένο ἀνάθημα τῶν βυρωνιστῶν καὶ φόρο τιμῆς στὸ τέταρτο ἄσμα (1818) τοῦ *Τσάιλντ Χάρολντ*.¹¹² Μὲ μίαν πολὺστιχὴ ρομαντικὴ ἀποστροφή πρὸς τὸν Ὁκεανὸ εἶχε ὀλοκληρώσει ὁ Μπαίρον τὸ θρυλικὸ ποίημα τῆς *Περὶήγησης* (IV, στ. 1603-1674). Ὁ Ὁκεανὸς τοῦ Μπαίρον εἶναι ἡ Μεσόγειος, ἡ θάλασσα ποὺ ἀναδείχθηκε μαζὶ του στὸ ἐπικέντρο τῆς εὐρωπαϊκῆς ποίησης.

112. Βλ. Estève, *Byron et le romantisme français*, ὁ.π., σ. 341. Πβ. Γεωργαντᾶ, «Ἀνδρέας Κάλβος, Τὸ ἐγὼ τοῦ ποιητῆ-πολεμιστῆ καὶ ἡ ἐπιστροφή στὴν πατρίδα», *Οἱ ποιητὲς τοῦ Γ. Π. Σαββίδη*, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας / Σπουδαστήριο Νέου Ἑλληνισμοῦ 1998, σ. 237-238, 269. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ τέταρτου ἁσματος στὸ ποιητικὸ σύμπαν τοῦ Κάλβου βλ. τὴ μελέτη μου «Βυρωνισμός...», ὁ.π., σ. 624-626, 638-644 κυρίως.

Στὴ δέκατη ὥδῃ τῆς *Λύρας*, καὶ στὸ σύμβολο τοῦ Ὁκεανοῦ, ὁ Κάλβος διασταυρώνει τὸ βυρωνικὸ μὲ τὸ ὁμηρικὸ πρότυπο. Τῇ δικῇ του βυρωνικῇ ἀποστροφή πρὸς τὸν Ὁκεανὸ ἐκφέρει ἢ λαμπερὴ θεὰ τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν Καρμπονάρων. Ἡ ἐπὶ κλησὶς ποῦ ἀπευθύνει ἢ Ἐλευθερία στὸν πατέρα τῶν θεῶν ἐκτείνεται σὲ τρεῖς στροφές (κ' - κβ'). Οἱ δύο λέξεις τῆς ἱερῆς τριάδας θὰ ἐντυπωθοῦν μνημειακὰ στοὺς ἐπίλεκτους καταληκτικοὺς στίχους τοῦ βυρωνικοῦ ἀναθήματος:

κ'

Ὁκεανέ, πατέρα
τῶν χορῶν ἀθανάτων,
ἄκουσον τὴν φωνήν μου [...]

κβ'

Ὅταν τοὺς ἀνοήτους
φεύγω θνητούς, μὲ δέχονται
ἢ πατρικαὶ σου ἀγκάλαι·
ἢ ἐλπίς μου εἰς τὴν ἀγάπην σου
στηρίζεται ὅλη.

(X 96-98, 106-110)

Στοὺς φημισμένους αὐτοὺς στίχους τοῦ «Ὁκεανοῦ», οἱ λέξεις «ἐλπίδα» καὶ «ἀγάπη» ἐκόμιζαν ὅλο τὸ συμβολικὸ φορτίο ποῦ τοὺς εἶχε προσδώσει ἡ τελετουργία τῆς ἀδελφότητας.

4. Ἀρετή, Ἀγάπη, *Εὐσπλαχνία*. Ἡ καλβικὴ «εὐσπλαχνία», ὅπως διευκρινίστηκε νωρίτερα, δηλώνει καὶ συμπληρώνει τὴν καρμποναρικὴ ἔννοια τῆς «ἀγάπης» («carità-charité»). Ὅταν διατυπώνεται γιὰ πρώτη φορά, στὴν ὥδῃ «Εἰς Πάργαν», συμμετέχει σὲ μιὰ καταιγιστικὴ ομάδα συμβόλων. Τὸ σύνθημα τῆς ἀναγνώρισης δίνουν πρῶτα ἡ «ἀρετὴ» καὶ ἡ «ἀγάπη». Ὁ ἐμφαντικὸς συνδυασμὸς θὰ κλιμακωθεῖ ἀμέσως μετὰ στὴν εἰκόνα τῆς «εὐσπλαχνίας», ποῦ ἀπλώνεται εὐάρμοστα στὸν καταληκτικὸ πεντασύλλαβο στίχο. Μὲ αὐτὸν τὸν καρμποναρικὸ ἀστερισμὸ, τὸ ποιητικὸ ἐγὼ ὑμνεῖ στὴν ἑβδομῃ ὥδῃ τὰ ἀνεκτίμητα δῶρα τῶν θεῶν στοὺς θνητούς:

Διαπρεπῇ οἱ ἀθάνατοι
ἔδωσαν τῶν ἀνθρώπων
καὶ ἀτίμητα δῶρα·
ἀγάπην, ἀρετήν,
εὐσπλαγχνον στῆθος.

(VII 6-10)

Μὲ τὰ θεϊκὰ δῶρα ποὺ ἐκθειάζονται στοὺς καλβικούς στίχους, κρυπτογραφοῦνται δύο ζωτικὲς λέξεις-ἐννοιες τῶν Καρμπονάρων, ἡ Ἀρετὴ καὶ ἡ Carità.

Οἱ λέξεις «ἀρετὴ» καὶ ἡ «εὐσπλαχνία» συμπλέκονται σὲ δύο διαδοχικὲς ὠδὲς τῆς Λύρας. Μετὰ τὴν ἑβδομὴ «Εἰς Πάργαν», θὰ ἐπανεμφανιστοῦν μαζί στὴν ὄγδοη ὠδὴ «Εἰς Ἀγαρηνοὺς».

Στὴν ὠδὴ «Εἰς Ἀγαρηνοὺς», ἡ ἰδεολογία τοῦ καρμποναρισμοῦ διακηρύσσεται μὲ εὐκρίνεια. Τώρα δηλώνεται ρητὰ, ὅτι ἡ «ἀρετὴ» καὶ ἡ «εὐσπλαχνία» βρίσκονται στὸ ἀντίπαλο τῆς τυραννίας στρατόπεδο. Μὲ διαδοχικὰ ὑπερβατά, ὁ Κάλβος θὰ τοποθετήσει σὲ ἀγαστὴ συμμετρία τὶς ἀντίθετες πρὸς τὴν τυραννία ἐννοιες. Ἔτσι, οἱ δύο ἐμβληματικὲς λέξεις καθηλώνονται ἐπιβλητικὰ στὸ κέντρο τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τέταρτου στίχου:

*Κοιταὶ ὡς θεοί! καὶ πότε
τὴν ἀρετὴν ἀθλίως,
πότε δὲν ἐκατάτρεξαν;
πότε εὐσπλαχνίαν ἐγνώρισαν,
δικαιοσύνην;*

(VIII 46-50)

Στὴν ὄγδοη ὠδὴ τῆς Λύρας, ὅπως καὶ στὴν ἐπόμενη «Εἰς Ἐλευθερίαν», συμπυκνώνονται θεαματικὰ τὰ μυητικὰ στοιχεῖα τοῦ καρμποναρισμοῦ. Ἕνα πανίσχυρο σύμβολο τῆς ἀδελφότητος δεσπόζει στὴν ὄγδοη ὠδὴ. Εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ ἡλίου, ποὺ ἔχει, ὅπως νομίζω, τεκτονικὴ καταγωγὴ. Γιὰ τὸ σύμβολο τοῦ ἡλίου ἀπαιτεῖται ἐπίσης ἐκτενὲς διερεύνηση, καὶ ἡ σχετικὴ μελέτη μου δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ.

5. Ἔλεος. Οἱ τελευταῖοι στίχοι οἱ ὁποῖοι θὰ μελετηθοῦν ἀνήκουν στὴν ὠδὴ «Εἰς Ἐλευθερίαν». Ἡ ἑνῇ ὠδὴ τῆς Λύρας διαθέτει γιὰ τὸ θέμα μας ξεχωριστὸ βάρος. Ἐπιγράφεται ἄλλωστε μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς ποὺ καθοδηγεῖ τὰ σχέδια καὶ τὴν ἡθικὴ διδασκαλία τῶν Καρμπονάρων.

Ἡ ὠδὴ «Εἰς Ἐλευθερίαν» εἶναι μία ἀπὸ τὶς συντομότερες τῆς καλβικῆς ποίησης. Ἐκτείνεται σὲ δεκαπέντε στροφές καὶ σὲ σύνολο 75 στίχων. Ἄς θυμηθοῦμε, ὅτι δύο ἀπὸ τὶς δεκαπέντε στροφές εἶναι ἀφιερωμένες στὸ ἐγκώμιο τῆς Ἀρετῆς (ς', ιε'). Σὲ μία ἄλλη στροφή, συμπλέκονται ἡ «ἐλπίδα» καὶ ἡ γλυκιὰ ζωὴ τῆς Ἐλευθερίας (γ'). Ἐνῶ στὴν προτελευταία στροφή, διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο ἡ προσωποποιημένη «Σοφία» (ιδ'). Θὰ δοῦμε τώρα τὴν ἐννοια τῆς «εὐσπλαχνίας», ποὺ πραγματοποιεῖ ἐδῶ τὴν τρίτη κατὰ σειρὰ ἐμφάνισή της. Ἄς προσέξουμε, ὅτι ἡ ἐννοια πριμοδοτεῖται σὲ τρεῖς διαδοχικὲς ὠδὲς (VII, VIII, IX).

Τὴν τρίτη φορὰ ποὺ ἐπανέρχεται στοὺς στίχους τῆς Λύρας, ἡ «εὐσπλαχνία» ἀνακαλεῖται μὲ τὴ συνώνυμη ἐκδοχὴ τοῦ «ἐλέους». Ἡ λέξη ὅμως καὶ ἡ

ἐρμηνεία της, ὅπως θὰ ἐξηγήσω, ἔχουν ὑποστῇ τὶς συνέπειες ἑνὸς ὀρθογραφικοῦ λάθους. Συγχέοντας τὴ γραφὴ τῆς λέξης «ὁ ἔλεος» μὲ τὴ γραφὴ τῆς λέξης «τὸ ἔλαιον», ὁ Κάλβος παρουσίασε τὸν στίχο μὲ τὴν ἀκόλουθη ὀρθογραφικὴ παραδρομὴ: *χαρᾶς*, ἐλαίου φύσημα (IX 48).

Ἡ γραφὴ ἐλαίου φύσημα υἱοθετεῖται σὲ πολλὰς ἀπὸ τὶς νεότερες ἐκδόσεις τῶν Ὁδῶν.¹¹³ Ἀπὸ τὴν ὀρθογραφία τοῦ Κάλβου εἶχε παρασυρθεῖ ἐπίσης ὁ Στανισλάς Ζυλιέν, ποὺ ἀπέδωσε τὴ φράση μὲ τὸ ἐπίθετο «λιπαρός» («une brise onctueuse»).

Πέρα ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι τὸ *λιπαρὸ φύσημα* δὲν διαθέτει ποιητικὴ ἢ νοηματικὴ ἀξία, πιστεύω ὅτι ἡ ἐκδοτικὴ τύχη τοῦ στίχου πρέπει νὰ κριθεῖ καὶ μὲ ἀναφορὰ στὶς συμβολικὲς λέξεις-ἐννοιες τῶν Καρμπονάρων. Ὁ στίχος 48 τῆς ἑνατης ὠδῆς πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ ὀριστικὰ μὲ μία μικρὴ ὀρθογραφικὴ διόρθωση: ἐλέου φύσημα. Ἐπιπλέον, μὲ αὐτὴ τὴ διόρθωση, ἀποκτᾷ συντακτικὴ καὶ νοηματικὴ συνέπεια ἡ σύνδεση τῆς ἐπίδικης λέξης μὲ τὴ «χαρά». Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ «φύσημα χαρᾶς καὶ εὐσπλαχνίας» (ὅχι «χαρᾶς καὶ λαδιοῦ»). Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ἐξάλλου τῆς λέξης, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη καὶ τὸ ἐκδηλο ἑνδιαφέρον τοῦ Κάλβου γιὰ τὴν ἔννοια τῆς «εὐσπλαχνίας». Ἡ σημασία τῆς ἔννοιας εἶχε προβληθεῖ ἐμφατικὰ στὶς δύο προηγούμενες ὠδές (VII 10, VIII 49).

Τὸ συμβολικὸ βάρος τῆς λέξης καταδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴ θέση ποὺ τῆς ἔχει ἀναθέσει ὁ Κάλβος στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς στροφῆς. Ἡ λέξη ὀρίζει τὸ ὀργωντικὸ κέντρο τῆς στροφῆς:

Ἀπὸ τὰ δλόμυια δώματα
δροσερόν καταβαίνει
χαρᾶς, ἐλέου φύσημα,
καὶ στεγνώνει τὰ δάκρυα,
τὸν ἴδρωτά σας.

(IX 46-50)

Ἡ ὠδὴ «Εἰς Ἐλευθερίαν» ἀποτελεῖ κωδικοποιημένη προκήρυξη τοῦ ἐπαναστάτη Κάλβου. Εἶναι πολλοὶ ἀκόμη οἱ στίχοι, ὅπως καὶ τὰ ἀπόκρυφα σύμβολα τῶν Καρμπονάρων, ποὺ ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο αὐτῆς τῆς μελέτης. Συνθηματικὰ σύμβολα, ἱερὲς λέξεις, παράδοξοι κώδικες συναποτελοῦσαν τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴ τῆς μυστικῆς ἀδελφότητος. Ἀφῆσαν φωτεινὰ ἵχνη στὸ ἔργο ἑνὸς τουλάχιστον κορυφαίου ποιητῆ. Ἦταν ὁ ἑλληνας ποιητῆς τῶν Ὁδῶν.

113. Τὴ γραφὴ «ἐλέου φύσημα» υἱοθετοῦν ὁ Γ. Θ. Ζώρας (*Κάλβου: Ὁδαί*, ὁ.π., σ. 65) καὶ ὁ Μ. Γ. Μερικλῆς (*Ἀνδρέα Κάλβου Ὁδαί. Ἑρμηνευτικὴ ἔκδοσις*, Ἀθήνα, Ἑστία, 1994, σ. 120). Πβ. ἐπίσης τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης Pontani, *Ὁδαί*, ὁ.π., σ. 120 καὶ τὸ Γλωσσάριο τῆς Anna Gentilini (αὐτ., σ. 192).

Στὴ Γενεΐη, ὅταν συνέθετε τὴν πρώτη σειρὰ τῶν Ὡδῶν, ὁ Κάλβος ἄντλησε ἔμπνευση καὶ πάθος ἀπὸ τὰ σύμβολα πίστεως τῶν Καρμπονάρων. Ἡ συμβολικὴ κατῆχηση καὶ τὰ γριφώδη κρυπτογραφήματα τῆς ὀργάνωσης μετουσιώθηκαν αἰσθητικὰ σὲ πολλοὺς στίχους του. Συγκαταλέγονται, ὅπως πιστεύω, στὶς κύριες πηγές τῆς ποιητικῆς δημιουργίας του.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν μυστικῶν τελετουργικῶν ὀργανώσεων συντελέστηκε στὴν Ἐποχὴ τῶν Ἐπαναστάσεων (1789-1848). Τὸ φαινόμενο εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῶν κοινωνικῶν κινήματων, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Σὲ ὁλόκληρη αὐτὴ τὴν περίοδο, ἡ τελετουργικὴ ἀδελφότητα στάθηκε ἡ κατεξοχὴν μορφή ὀργάνωσης γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Κεντρικὸ ρόλο σὲ ἐκείνη τὴν ἐνιαίᾳ οἰκογένεια τῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν εἶχε ἡ μικρὴ, ἀλλὰ συνεκτικὴ ομάδα τῶν ἐπαναστατῶν ποὺ δροῦσαν στὰ τότε συνωμοτικὰ κέντρα ὅλης τῆς ἡπείρου. Τὰ διεθνῆ αὐτὰ ἄστυα τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τῶν πολιτικῶν προσφύγων ἦταν ἡ Γενεΐη, οἱ Βρυξέλλες, τὸ Παρίσι καὶ τὸ Λονδίνο.¹¹⁴

Τὸ αἰνιγματικὸ τελετουργικὸ τῶν Καρμπονάρων καὶ τῶν συγγενικῶν ἐταιρειῶν ἀποτελοῦσε τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο στὴν ταυτότητα τῆς ὀργάνωσης. Ἦταν μελοδραματικὸ καὶ περίπλοκο, μὲ ὑπερβολὴ θεατρικότητας καὶ μὲ ποικίλα συμβολικὰ ἐξαρτήματα. Ἐμοιαζε περισσότερο μὲ ἰταλικὴ ὕπερα παρὰ μὲ καταστατικὸ ἐπαναστατικοῦ ὀργανισμοῦ. Τὸ συνόδευαν καὶ τὸ κοσμοῦσαν πολλὰ παράφερνα: Ἱεροτελεστίες καὶ ὅρκοι, τίτλοι καὶ ἀξιώματα, ἀλληγορικὲς ἀναπαραστάσεις καὶ δοκιμασίες μελῶν, λέξεις καὶ χειρονομίες ἀναγνώρισης, ἱερὲς φράσεις, συνθηματικοὶ κώδικες καὶ πολλὰ ἄλλα συναφῆ. Σὲ κάθε περίπτωσι πάντως, καὶ παρὰ τὴν ιδιόμορφη αἰσθητικὴ ποὺ τὸ διακρίνει, τὸ τελετουργικὸ τῶν Καρμπονάρων δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται σήμερα ὑπόθεσι ἀρχαιοδιφικοῦ ἐνδιαφέροντος.¹¹⁵

Αὐτὸ τὸ παράδοξο καὶ θεατρικὸ τελετουργικὸ συνιστοῦσε τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς ὀργάνωσης, ἔδινε ἐξωτερικὴ μορφή καὶ ὑπόστασι στὴν ἰδεολογία της. Καθόρισε τὶς συλλογικὲς συνειδήσεις, ἦταν τὸ δραστικότερο καὶ τὸ διεισδυτικότερο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ της. Ἀντιπροσώπευε ἓνα ὁλοκληρωμένο σύστημα συμβόλων καὶ ἀλληγοριῶν. Κάθε ἐπιμέρους τμῆμα αὐτοῦ τοῦ συμβολικοῦ συστήματος ἀνταποκρινόταν μὲ ἀκρίβεια στὴ συνολικὴ ἡθικὴ καὶ ἰδεολογία τῆς

114. Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα βλ. E. J. Hobsbawm, *Primitive Rebels*, Manchester U/P, 1971, ἀνατύπωση: 1974, σ. 162-163.

115. Αὐτ., σ. 152, 162, 165. Τὸ ἑνατο κεφάλαιο ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Hobsbawm (IX, «Ritual in Social Movements», σ. 150-174) εἶναι ἀφιερωμένο στὸ τελετουργικὸ τῶν μυστικῶν ἐταιρειῶν καὶ τῶν Καρμπονάρων, καθὼς καὶ στὴ σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ τελετουργικοῦ, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε ἀνοικτὴ πρόκλησι γιὰ τὶς ἀστυνομικὲς ἀρχὲς τῶν δυτικο-ευρωπαϊκῶν κρατῶν (αὐτ., σ. 166).

ἀδελφότητα. Κάθε ἐπιμέρους στοιχεῖο συναποτελοῦσε ἀδιάσπαστο μέρος τῆς καρμποναρικῆς ἰδεολογίας καὶ ὅλου τοῦ κινήματος.¹¹⁶

Σὲ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα τότε διεθνή κέντρα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀναβρασμοῦ ἔζησε ὁ Κάλβος, σὲ χρόνια ποὺ ὑπῆρξαν τὰ κρίσιμότερα γιὰ τὴν ποιητικὴ του διαμόρφωση καὶ γιὰ τὴ δημιουργία τῶν Ὡδῶν. Ὁ ἴδιος διατέλεσε στέλεχος τῆς ἀδελφότητας, τουλάχιστον τῆς ἰταλικῆς, καὶ ἔλαβε μέρος στὴν ἐπανάσταση τῶν ἰταλῶν Καρμπονάρων. Εἶναι δυνατό νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι ὁ μνημειακὸς συμβολισμὸς τῆς ὀργάνωσης —αὐτὸ τὸ διεισδυτικότερο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά της, σύμφωνα μὲ τὸν Hobsbawm— παρέμεινε χωρὶς σημασία γιὰ τὸν στοχασμὸ καὶ γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ του συγκρότηση; Οὔτε εἶναι ἀσφαλῶς εὐλογο νὰ πιστέψουμε, ὅτι ὁ ποιητὴς λησμόνησε τὰ ἄρθρα πίστεως καὶ τὰ σύμβολα τῆς ἀδελφότητας, ὅταν συνέθετε τὶς Ὡδές του. Ἄς ληφθεῖ ἐπίσης ὑπόψη μία ἀκόμη παράμετρος. Ἡ πολυετὴς παραμονὴ στὴν ἀδελφότητα καὶ ἡ πρόοδος στοὺς διαδοχικοὺς βαθμοὺς, ὅπως στὴν περίπτωσιν τοῦ Κάλβου, προϋπέθεταν συνεχεῖ διαδικασία κατήχησης καὶ ἐλέγχου, ἔτσι ὥστε νὰ ἐνισχύονται καθημερινὰ ἡ ἐσωτερικὴ γνώση, ἡ ἠθικὴ ἐτοιμότητα καὶ ἡ εὐθύνη τῶν μελῶν.¹¹⁷

Στὸν ὑπόγειο ἐκεῖνο κόσμον τοῦ μυστικοῦ ἐταιρισμοῦ, ὁ Κάλβος ἔζησε γιὰ πολλὰ χρόνια. Μέσα στὸν κόσμον αὐτὸν συνέθεσε τὶς Ὡδές του. Εἶναι ἄγνωστο, πόσα καὶ ποιά στοιχεῖα θὰ συμπληρωθοῦν μελλοντικὰ στὴ βιογραφία τοῦ ποιητῆ Καρμπονάρου. Στὸ ἔργο του πάντως διασώθηκαν πολλὰ καὶ ἀξιοσπούδαστα τεκμήρια τῆς καρμποναρικῆς διαδρομῆς του.

116. Αὐτ., σ. 152. Πβ. σ. 164.

117. Αὐτ., σ. 165. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτό, εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ δοκιμασίες ποὺ προβλέπονταν γιὰ τὴ μύηση στὸν πρῶτον καὶ στὸν δεύτερον βαθμὸ τῆς ἀδελφότητας. Ἡ περιγραφή τῶν δοκιμασιῶν ἐκτείνεται σὲ πολλὰς σελίδες τῶν καταστατικῶν ποὺ δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Sainte-Edme (βλ. σ. 48-87) καὶ ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ τῆς ἰταλικῆς Καρμπονερίας Oreste Dito (βλ. *Massoneria, Carboneria ed altre società segrete nella storia del Risorgimento italiano*, Ρώμη - Τορίνο, Casa Editrice Nazionale, 1905, σ. 146-156, 160-170).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ὡς τὴν ἐκτύπωση αὐτῆς τῆς ἐργασίας, μοῦ δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ μελετήσω κάποιες ἀκόμη πρωτογενεῖς πηγές, καθὼς καὶ πολλὰ ἔγγραφα ποὺ ἀπόκεινται στὰ Ἑθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας. Θὰ παρουσιαστοῦν ἐδῶ συνοπτικὰ τὰ κυριότερα στοιχεῖα αὐτῆς τῆς πρόσφατης ἐρευνας, ὅσα συνδέονται μὲ τὰ θέματα τοῦ παρόντος ἄρθρου.

1. Πίστη, Ἑλπίδα, Ἀγάπη (*Carità*)

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1820, μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς ἐπανάστασης, οἱ Καρμπονάροι τῆς Νάπολης ἀπέστειλαν ἔγγραφη διαμαρτυρία στὸν τότε Πάπα Πίο Ζ΄. Μὲ τὴν ἐπιστολὴ τους ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ παπικοῦ κράτους νὰ ἀκυρώσει βούλευμα τοῦ 1815, ποὺ καταδίκαιζε σὲ θρησκευτικὲς ποινὲς τὰ μέλη τῆς ἀδελφότητας. Ἀφοῦ διαβεβαίωσουν τὸν Ποντίφηκα γιὰ τὴν εἰλικρινὴ πίστη τους στὴν καθολικὴ θρησκεία, οἱ ἱταλοὶ Καρμπονάροι θὰ διατυπώσουν τὶς ἀρχές τῆς ιδεολογίας τους. Θὰ συνδέσουν ρητὰ τὴ διδασκαλία καὶ τὸ τελετουργικὸ τῆς ἀδελφότητας μὲ τὴν κατήχηση τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι θὰ προβληθεῖ στὸ ἐπίκεντρο τοῦ αἰτήματος ἡ ἱερὴ τριάδα *Fede, Speranza, Carità*.

Ἡ ἐπιστολὴ τῶν Καρμπονάρων πρὸς τὸν Πάπα δημοσιεύθηκε σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση, σὲ τόμο ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Λονδίνο τὸ 1821. Τὸ ἀγγλόγλωσσο βιβλίον περιέχει πολλὰς ἀξιόπιστες μαρτυρίες γιὰ τοὺς Καρμπονάρους τῆς νότιας Ἰταλίας. Κυκλοφόρησε ἀνώνυμα ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ Τζὼν Μάρραϊν καὶ ἀποδίδεται σὲ κάποιον Ἰταλὸ μὲ τὸ ὄνομα Bertholdi. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ βιβλίον μεταφράστηκε καὶ στὰ ἱταλικά. Παραθέτω τὸ σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο:

Faith, Hope, Charity, devices of the Catholic church, according to the Apostle St. Paul, form the language which distinguishes the Society, and by means of which it communicates

(*Memoirs of the Secret Societies of the South of Italy, particularly of the Carbonari*, Λονδίνο, John Murray, 1821, σ. 216-217)

Τὸ παράθεμα ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀναφορὰ στὸν ἀπόστολο Παῦλο καὶ στὶς θεολογικὲς ἀρχές τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Δίνει ἐπίσης ἓνα μέτρο ἀντίληψης γιὰ τὸ βᾶρος ποὺ διέθεταν οἱ λέξεις αὐτὲς στὴν ἠθικὴ, στὴ διδασκαλία καὶ στὴν ἐπικοινωνία τῶν Καλῶν Ἐξαδέλφων. Ἡ ἱερὴ τριάδα προβάλλεται καὶ σὲ ἄλλο χωρίο τοῦ βιβλίου, ὅπου παρουσιάζεται ἡ κατήχηση τῆς ἱταλικῆς ἀδελφότητας (σ. 202).

2. Πίστη, Ἑλπίδα, Ἐλεος (Carità)

Στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Λέτσε, στὴ νότια Ἰταλία, διασώθηκε ἓνα χειρόγραφο μὲ τὶς ἱερὲς φράσεις καὶ τὶς συνθηματικὲς λέξεις ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Καρμπονάροι τῆς περιοχῆς. Ἡ πόλη τοῦ Λέτσε ἀνήκει στὴ γεωγραφικὴ-γλωσσικὴ ζώνη τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι οἱ περισσότεροι κώδικες τῆς συγκεκριμένης ἀδελφότητος ἦταν λέξεις ἐλληνικὲς, γραμμένες μὲ τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐλληνικὴ λέξη, σημειώνεται στὸ χειρόγραφο ἡ ἀντίστοιχη ἰταλική.

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Λέτσε δημοσιεύθηκε τὸ 1905 ἀπὸ τὸν ἰταλὸ μελετητὴ Oreste Dito. Ὁ συγγραφέας διευκρινίζει, ὅτι δημοσίευσε τὸ χειρόγραφο μὲ ὅλα τὰ λάθη ποὺ περιεῖχε. Ὅπως γίνεται ὅμως σαφές, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἔχει προσθέσει μέσα σὲ παρένθεση τὴν ὀρθὴ μεταγραφὴ τῆς ἐλληνικῆς λέξης.

Ἡ τριάδα *Fede, Speranza, Carità* μνημονεύεται πολὺ συχνὰ στὸ βιβλίον τοῦ Dito, τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ αὐθεντικὰ ντοκουμέντα τῆς ἰταλικῆς Καρμπονερίας. Τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀντιπροσωπεύει, στὸ δημοσιευμένο χειρόγραφο, τὸ ἓνα τρίτο σχεδὸν τοῦ συνολικοῦ κειμένου. Τὸ χωρίο περιλαμβάνει τοὺς συνθηματικοὺς κώδικες γιὰ τὸν δεύτερο καὶ γιὰ τὸν τρίτο βαθμὸ τῆς ὁργάνωσης. Θὰ παρατεθεῖ ἀμέσως παρακάτω, χωρὶς ἐπεμβάσεις στὴ μεταγραφὴ τῶν ἐλληνικῶν λέξεων:

2o Grado. *Principe..*

Parola sacra: Phronesis Diocesina - *Significa:* Prudenza Giustizia.- Andria soflosina (*sophrosina*) - *fortezza temperanza.*

Parola di passo: Pistis Alpis (*Elpis*) - *fede speranza.*

Parola di soccorso: Elaios Electus - *Significa:* Aiuto misericordia.

3o Grado. *Gran Principe.*

Parola sacra: Philotheus. *Significa:* Amante di Dio.- Philanthropos. Amante dell'uomo.- Philopatris. Amante della patria.

(Oreste Dito, *Massoneria, Carboneria ed altre società segrete nella storia del Risorgimento italiano*, Ρώμη - Τορίνο, Casa Editrice Nazionale, 1905, σ. 421-422)

Στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα, εἶναι πολλὲς οἱ ἐλληνικὲς λέξεις ποὺ πρέπει νὰ προσελκύσουν τὴν προσοχή. Σημειῶνω ἀπὸ τὸν δεύτερο βαθμὸ: Πίστις, Ἑλπίς, Ἐλεος (ἡ ἱερὴ τριάδα), Φρόνησις καὶ Σωφροσύνη (ἐκδοχὲς τῆς Σοφίας), Δικαιοσύνη. Ἀπὸ τὸν τρίτο βαθμὸ: Φιλόθεος καὶ Φιλάνθρωπος (ἐκδοχὲς τῆς *Carità*), Φιλόπατρις. Ὑπογραμμίζουμε τὴν ποικιλία τῶν ἐλληνόγλωσσων ἐκδοχῶν γιὰ τὴν ἰταλικὴ *Carità*, καὶ ἰδίως τὴ λέξη Ἐλεος (*Elaos*). Διερευνήθηκε ἥδη ἡ παρουσία τῆς λέξης στὴν ὁδὴ «Εἰς Ἐλευθερίαν» τοῦ Κάλβου.

Ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, ποὺ ἀποτυπώνεται στὸ ἰταλικὸ χειρόγραφο (*Diocesina-Giustizia*), ἀνῆκε ὁμοίως στὶς ἰδεολογικὲς ἀρχὲς τῶν Καρμπονάρων. Θὰ ἐπισημανθεῖ τώρα καὶ ἡ λαμπερὴ ἐμφάνιση τῆς ἔννοιας στὴν καλβικὴ *Λύρα*. Οἱ σχετικοὶ στίχοι, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὠδὴ «Εἰς Ἀγαρηνοὺς», ἐξετάστηκαν στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς μελέτης μου. Θὰ παρατεθοῦν καὶ πάλι ἐδῶ, γιὰ νὰ γίνῃ ἐμφανὴς ὁ ἐντυπωσιακὸς συμβολικὸς συνδυασμὸς τοῦ καρμποναρισμοῦ:

Κριταὶ ὡς θεοί! καὶ πότε
τὴν ἀρετὴν ἀθλίως,
πότε δὲν ἐκατάτρεξαν;
πότε εὐσπλαγχνίαν ἐγνώρισαν,
δικαιοσύνην;

(VIII 46-50)

Στοὺς τέσσερις πρώτους στίχους τῆς στροφῆς, ὅπως παρουσιάστηκε παραπάνω, ἐπιτελεῖται ἡ συμμετρικὴ σύζευξη τῆς «ἀρετῆς» μὲ τὴν «εὐσπλαχνία». Ἄς προσέξουμε τώρα, ὅτι ὁ καρμποναρικὸς ἀστερισμὸς ἐνισχύεται ἀμέσως μετὰ μὲ τὴν «δικαιοσύνην». Τὴν κορύφωση τοῦ τριπλοῦ συνδυασμοῦ θὰ ἀναλάβει προσφυῶς ὁ καταληκτικὸς πεντασύλλαβος στίχος τῆς στροφῆς.

Στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ Λέτσε, πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἐπιπλέον ἡ λέξη *Philopatris*. Πρόκειται γιὰ τὴ λέξη μὲ τὴν ὁποία τιτλοφορεῖ ὁ Κάλβος τὴν πρώτη ὠδὴ τῆς *Λύρας* του (I, «Ὁ Φιλόπατρις»).

Κοινόχρηστη καὶ κοινότατη φαίνεται ἡ λέξη, ὅπως ἦταν ὅλες οἱ συμβολικὲς λέξεις καὶ οἱ ὑπόλοιποι συνθηματικοὶ κώδικες τῶν Καρμπονάρων. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ συνιστοῦσε ἀπαράβατο ὅρο γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς μυστικῆς ἀδελφότητος. Οἱ συμβολικὲς λέξεις ἔπρεπε νὰ περνοῦν ἀπαράτρητες, ὥστε νὰ μὴν ἀντιλαμβάνονται τὴ χρῆση καὶ τὴ σημασία τους οἱ ξένοι πρὸς τὴν ὀργάνωση. Ταυτόχρονα ὅμως, αὐτὲς οἱ συνηθισμένες λέξεις συνόψιζαν καὶ κωδικοποιοῦσαν ὅλη τὴν ἰδεολογικὴ διδασκαλία τῆς ἀδελφότητος. Ἄς προστεθεῖ ἐδῶ, ὅτι ἡ φιλοπατρία ἀποτελοῦσε ἐπίσης ἄρθρο πίστεως τοῦ καρμποναρισμοῦ. Συμπλήρωνε τὴ λατρεῖα γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ διαδύλωνε τὴ ρομαντικὴ ὁρμὴ γιὰ τὸ ἐθνικὸ κράτος.

3. Ἑλπίδα

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1823, ὁ γάλλος Alexandre Andryane συνελήφθη ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ ἀστυνομία στὸ Μιλάνο. Ἦταν ὁ γραμματέας τοῦ Μπουοναρρότι στὴ Γενεύη καὶ ἀνῆκε στὸν στενὸ πυρῆνα τῶν συνεργατῶν του. Στὴν Ἰταλία τὸν εἶχε στείλει ὁ Μπουοναρρότι μὲ μυστικὴ ἀποστολή. Μετέφερε μαζί του διάφορα ἀπόρρητα ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα κατασχέθηκαν. Οἱ Αὐστριακοὶ ἔστειλαν ἀκο-

λούθως στὴ γαλλικὴ κυβέρνησις ἀντίγραφα τῶν πρωτοτύπων, καθὼς καὶ περιλήψεις στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὴν ἀνάκρισις τοῦ Andryane. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἀπόκεινται στὰ Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας. Συγκαταλέγονται στὰ ἐλάχιστα ντοκουμέντα ποὺ διαθέτει ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα γιὰ τὰ ἄρθρα πίστεως καὶ γιὰ τὰ σύμβολα τῆς μπουοναρροτικῆς διδασκαλίας (βλ. Lehning, σ. 57-59, 288, σημ. 37 καὶ Spitzer, σ. 201-202).

Ἀνάμεσα στὰ ἔγγραφα ποὺ μετέφερε ὁ Andryane, ὑπῆρχε καὶ ἓνα σημείωμα μὲ τὶς συνθηματικὲς λέξεις γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ στὴν Ἰταλία. Μαθαίνουμε τὶς λέξεις ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο ποὺ ἔκαναν οἱ Αὐστριακοὶ στὴ γαλλικὴ γλώσσα. Οἱ πέντε λέξεις τῆς ἀναγνώρισης ἦταν ἐπίσης κοινότατες — *Λαός, Ἰταλία, Ἑλπίδα, Θάρος, Ἐπιμονή*:

Mots de reconnaissance: Populus, Italie, Espérance, Courage, Opiniâtreté

(Archives Nationales de France, F⁷ 6685, φάκελος: «Papiers d'Andryane»)

Ἀπὸ τὶς πέντε αὐτὲς λέξεις ὑπογραμμίζουμε τὴν Ἑλπίδα. Ἡ ἱερὴ λέξη, ποὺ συμβόλιζε τὴν προσδοκία τῆς Ἐλευθερίας, εἶχε προφανῶς βαρύνουσα σημασία καὶ στὴν ὁργάνωσις τοῦ Μπουοναρρότι. Ἀξίζει μάλιστα νὰ ληφθεῖ ὑπόψῃ καὶ ἡ ἀκόλουθη λεπτομέρεια.

Κατὰ τὴν ἀνάκρισις στὴν ὁποία ὑποβλήθηκε, ὁ Andryane μίλησε διεξοδικὰ καὶ γιὰ τὰ ἔγγραφα ποὺ μετέφερε στὴν Ἰταλία. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ἦταν κρυπτογραφημένα, ἔτσι οἱ Αὐστριακοὶ χρειάστηκαν ὥρες διευκρινίσεων γιὰ νὰ κατανοήσουν τὰ κείμενα καὶ τὸν συμβολισμό τῶν γραφομένων. Ὁ Andryane περιέγραψε ἐπίσης τὶς συνθηματικὲς λέξεις καὶ τὰ σημάδια ἀναγνώρισης ποὺ εἶχαν ὀριστεῖ γιὰ τὴν ἀποστολὴ. Ἡ διαδικασία τῆς ἀνάκρισης καταγράφεται σὲ ἄλλο ἔγγραφο τοῦ φακέλου. Στὸ πολυσέλιδο αὐτὸ ἔγγραφο μνημονεύονται ξανὰ οἱ συνθηματικὲς λέξεις. Ἐδῶ, ἡ λέξη τῆς Ἑλπίδας εἶναι γραμμένη στὰ ἑλληνικὰ:

5o Mot de passe - *Ελφάδος*

(Archives Nationales de France, F⁷ 6685, φάκελος: «Papiers d'Andryane»)

Ἡ λέξη *Ελφάδος* δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀποτελεῖ ἐσφαλμένη γραφὴ τοῦ «Ἑλπίς, Ἑλπίδος». Τὸ λάθος ὀφείλεται εἴτε στὸν αὐστριακὸ γραφέα ποὺ κατέγραψε τὶς ὁμολογίες τοῦ Andryane εἴτε στὸν ἐπόμενο συντάκτη, ποὺ τὶς μετέφρασε στὰ γαλλικά. Ὁ Andryane ἐξήγησε κατὰ τὴν ἀνάκρισις καὶ ἄλλες ἑλληνικὲς λέξεις ποὺ ἦταν ἐνσωματωμένες στὰ ἔγγραφα τῆς ὁργάνωσις.

Τὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὴ σύλληψις τοῦ Andryane συνεισφέρουν στὴν ὁπτικὴ τῆς διερεύνησης ἓνα σημαντικὸ τεκμήριο. Πρόκειται γιὰ τὴ συμβολικὴ χρῆσις τῆς λέξης *Ἑλπίδα* στὰ ἑλληνικά. Ἡ ἑλληνικὴ λέξη εἶχε δεσπόζουσα θεολογικὴ ἀξία καὶ καταγωγὴ. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτό, πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ μία

3. Σφραγίδες ἰταλῶν Καρμπονάρων

(Ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Oreste Dito, *Carboneria ed altre società segrete nella storia del Risorgimento*, Ρώμη - Τορίνο 1905)

ἀκόμη διάσταση τοῦ ἑταιρικοῦ συμβολισμοῦ. Ἡ ἀναγωγή στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀποτελοῦσε σύνθετος φαινόμενο στὰ κείμενα τῶν μυστικῶν ἑταιρειῶν. Μὲ τὴ χρήση διάφορων ἑλληνικῶν λέξεων, οἱ Καρμπονάροι καὶ οἱ ἄλλες μυστικὲς ἑταιρεῖες τῆς ἐποχῆς κωδικοποιοῦσαν τὴν ὀφειλὴ τους στὴ διδασκαλία τοῦ Παύλου καὶ τῶν Εὐαγγελίων. Εἶναι συνεπῶς εὐλόγο νὰ εἰκάζουμε ὅτι, αὐτὲς οἱ ἑλληνικὲς λέξεις, ποὺ εἶχαν προσδιορίσει τὴν ἡθικὴ, τὴν ἰδεολογία καὶ τὰ ἱερὰ σύμβολα τῶν Καρμπονάρων, κατέκτησαν ἐπίσης εἰδικὸ βάρος στὴ γλωσσικὴ συνείδηση τοῦ Κάλβου.

Ἡ ἡθικὴ διδασκαλία, ἡ παιδεία καὶ οἱ σύνθετοι συμβολισμοὶ τῆς ἀδελφότητος καθόριζαν τὴ συνείδηση τῶν μελῶν της. Οἱ Καλοὶ Ἐξάδελφοι ἀσκοῦνταν συνεχῶς, ἀσκοῦσαν ἐπίσης τὰ νέα μέλη, στὴν κατανόηση καὶ στὸν χειρισμὸ τοῦ ἀλληγορικοῦ συστήματος ποὺ εἶχε καθιερωθεῖ ἀπὸ τὴν ὀργάνωση. Μὲ τοὺς ὅρους αὐτοὺς συνάγεται, ὅπως πιστεύω, ἓνα ἀσφαλὲς συμπέρασμα.

Ὅταν ἐμφανίζονται στὴν καλβικὴ ποίηση, ἰδίως σὲ συνεχόμενους στίχους καὶ συνδυασμούς, οἱ ἱερὲς λέξεις τῶν Καρμπονάρων ἀποκλείεται νὰ ἔχουν μεταλλαγεῖ σὲ ἀπλὲς καὶ συνηθισμένες λέξεις. Στὴν ποίηση τοῦ Κάλβου, οἱ κοινὲς αὐτὲς λέξεις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας μεταφέρουν πλούσιο συμβολικὸ φορτίο. Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὸ μακρινὸ καὶ σπάνιο ταξίδι τους, κομίζουν ἀφθονὰ εὐρήματα γιὰ τὴν ποιητικὴ τέχνη καὶ τὸν ἰδεολογικὸ στοχασμὸ τοῦ μεγάλου Ζακύνθιου.

R É S U M É

Athéna Georganta, *Kalvos et la Charbonnerie européenne*

La présente étude tente d'éclairer les liens avec la Charbonnerie d'un des plus grands poètes de la littérature néohellénique. Il s'agit du poète romantique Andréas Kalvos, qui était membre de la Charbonnerie italienne et avait participé à la révolution de carbonari italiens (1820-1821). Dans les études néohelléniques, on prit connaissance tardivement, c'est-à-dire dans les années 1960, de l'engagement de Kalvos avec la Charbonnerie italienne. Ceci grâce aux longues recherches dans les archives italiennes effectuées par un historien grec (K. Porfyris).

Kalvos fut élevé, éduqué et formé dans les grands centres politiques et culturels de l'Europe occidentale du début du XIXème siècle (en Ita-

lie, à Londres, à Genève, à Paris). Sa vie et son oeuvre restent, jusqu'à nos jours, le plus grand mystère de la littérature néohellénique. Une bonne partie de ce mystère est liée à son identité et à sa formation de Carbonaro.

La production poétique de Kalvos est contenue dans deux petits recueils d'Odes publiés à Genève en 1824 et à Paris en 1826. Un chercheur grec (L. Zafeiriou) découvrit récemment, en 2002, le premier poème que Kalvos écrivit en grec, publié à Londres en 1819. Il est à noter que le catéchisme symbolique des Carbonari fut enregistré même dans ce petit poème écrit en Angleterre, où se réfugiaient à l'époque de nombreux révolutionnaires italiens. La Charbonnerie évolua aussi dans le milieu des exilés à Londres.

Le présent article est extrait d'une recherche qui concerne les relations de Kalvos avec les sociétés des Carbonari italiens et français, aussi bien qu'avec les Carbonari de Genève (la ville suisse était alors le siège de Philippe Buonarroti). En même temps, le but littéraire de ma recherche est de déchiffrer les codes cachés de la Charbonnerie dans l'oeuvre poétique de Kalvos; c'est-à-dire, interpréter ses vers aussi à la lumière du symbolisme sibyllin du carbonarisme.

L'article expose d'abord les relations peu connues de Kalvos avec les anciens Carbonari du journal *Le Globe*. Ensuite, il se focalise sur le premier recueil d'Odes kalviennes, celui de Genève. L'interprétation proposée se réfère au symbole de la Vertu et à la triade sacrée des Carbonari (*Foi, Espérance, Charité*). L'examen de dix Odes révèle plusieurs exemples significatifs. La perspective de recherche se base sur des sources primaires relatives au rituel et au catéchisme des Carbonari italiens et français.

L'article conclut que les mots sacrés et les symboles de la Charbonnerie qui furent incorporés dans les Odes de Kalvos sont en nombres impressionnants. Ils nous permettent de considérer son oeuvre comme l'un des rares documents, peut-être même le seul texte poétique, issu de l'histoire de la Charbonnerie.